

Ránki György: „Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában” c. doktori értekezésének vitája*

BOGNÁR JÓZSEF OPPONENSI VÉLEMÉNYE

A felszabadulás utáni társadalmi és gazdasági átalakulás és fejlődés feldolgozása tudományos, politikai és nevelési szempontból egyaránt jelentős és időszerű vállalkozás. E korszak politikai problematikája rendkívül színes, gazdag és ellentmondásos, gazdasági problematikája pedig, amely a gazdasági elmaradottságból a növekedésbe vezető út módszereinek és eszközeinek megtalálásában rejlik, ma is százmilliókat foglalkoztat; teoretikusan és eslekvően egyaránt. Különösen fontos, hogy a történész szemével lássa a társadalmi és osztályerők mozgását és a józanul elemző gazdaságpolitikus szemével kövesse a döntések és eslekvések *időben* kifejlő következményeit az, aki e korszak megörökítésére vállalkozik. Az ilyen művek jelentősége ugyanis nemesak abban rejlik, hogy általuk tökéletesebben ismerhetjük meg saját *közvetlen múltunkat*, akár részesei voltunk az akkori eseményeknek, akár távol álltunk azoktól; bár ez is nagyon fontos.

Lényegesebb azonban az, hogy a szerzőnek nem kizárólag elmúlt, vagy lezárt események, elhatározások és koncepciók felett kell ítélkeznie — a történész szemével —, hiszen az elmaradott gazdaságból a bőség szocialista társadalmába vezető út még nincs mögöttünk, bár az út újabb szakaszát járjuk. Gazdaságpolitikailag kifejezve e megállapítást: az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba egyetlen *növekedési-fejlődési stratégia* vezet, *bár taktikai szempontból* a fejlődés egyes periódusait már túlhaladtuk. Ebből következik, hogy az egyes taktikai periódusok (három- és ötéves tervek) értékelését ezen egységes növekedési-fejlődési stratégia szempontjából kell elvégeznünk. Más oldalról megközelítve a kérdést: a korábbi periódusokban elért eredmények és elkövetett hibák közvetve vagy közvetlenül itt vannak még velünk; segítik, vagy hátráltatják mai fejlődésünket. Ilyen körülmények között a különböző gazdaságpolitikai koncepciók, törekvések és azok megvalósítását elősegítő módszerek elemzése, értékelése és bírálata mai céljaink és eszközeink tökéletesítése végett is fontos.

Gazdasági átalakulásunk és fejlődésünk hiteles ábrázolása nemesak hazai szempontból fontos. Hiszen ma az emberiség fele keresi a hagyományos társadalmakból való kibontakozás, valamint az állandósuló és a gazdaság belső erőiből táplálkozó növekedés és fejlődés útját. Saját tapasztalataink megörökítése, fejlődésünk tanulságainak összegezése, eredményeink és hibáink sokoldalú elemzése tehát *internacionalista kötelességünk*. Ily módon segítséget nyújthatunk a fejlődő országoknak, bátoríthatjuk őket saját példánkkal és felvértezhetjük őket saját szellemi fegyvereinkkel.

Nyíltan kell szólni azonban arról, hogy csak a növekedés és fejlődés teljes problematikájának magasszínvonalú feldolgozása, a nehézségek és ellentmondá-

* A disszertációt ld. Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947—1949). Bpest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 487 l.

sok nyílt feltárása és gyengeségeink bevallásában megnyilvánuló *morális bátorság* az, amely igazi segítséget jelent.

Tapasztalataink ilyen alapon történő megörökítésére egyre nagyobb szükség van, mert a Nyugaton a fejlődő országok befolyásolására nagy „gazdaságtörténelmi irodalom” van kialakulóban. Ennek az irodalomnak — amelynek művelése a legkorszerűbb kutatási módszerekkel és hatalmas statisztikai apparátus felhasználásával folyik — az a végső célja, hogy a „korszerű kapitalista út” járhatóságáról a fejlődő országokat meggyőzze.

Feldolgozzák az elmúlt 200 esztendő minden gazdasági növekedési típusát és egyedi esetét — ilyennek tekintve a Szovjetunió gazdasági fejlődését is —, és azon tényezőket és impulzusokat keresik, amelyek a gazdasági növekedést lehetővé tették, vagy elősegítették.

Rámutatnak arra, hogy Anglia kivételével minden növekedés külső beavatkozás és impulzus következtében kezdődött el, igyekezték csökkenteni ezáltal a kolonialisták felelősségét, akiknek egyedüli bűne ezek után az marad, hogy megsértették más népek érzelmeit és öntudatát.

Igyekeznek bebizonyítani, hogy a gazdasági növekedésnek és fejlődésnek nem előfeltétele a hagyományos társadalom megdöntése, hiszen a modern és ősi elemek kompromisszumán is alapulhat a fejlődés. Ezzel kapcsolatban első-sorban Japán példájára hivatkoznak.

Igyekeznek kimutatni, hogy a szocialista országok növekedési tempója nem gyorsabb, mint a fejlett tőkés gazdaságoké volt fejlődésük „hasonló szakaszában”. (Lásd W. W. Rostow teóriáját a gazdasági növekedés szakaszaival kapcsolatban.)

A „vallalkozói réteg” kialakulását a növekedés egyik előfeltételének tekintik.

Az ilyen módon kialakult „műfaj” sajátos, hiszen az elmúlt időszakok elemzését a mai közgazdasági kutatás legkorszerűbb módszereivel (trends számítás) és a legmodernebb teóriái alapján végzik el (pl. műszaki fejlődés és a gazdasági növekedés viszonyára, a ciklikus fluktuáció és a gazdasági növekedés összefüggéseire, a profit és a munkabér arányára vonatkozó újabb kapitalista, illetve jobboldali-szocialista teóriák).

E néhány megjegyzéssel — amely a nyugati közgazdasági irodalom tevékenységére vonatkozott — csak két dolgot szerettem volna hangsúlyozni; egyrészt azt, hogy növekedési-fejlődési tapasztalataink feldolgozásának növekvő nemzetközi jelentősége van, másrészt azt, hogy e feldolgozást nagyon magas színvonalon kell elvégezni, mert méreteiben hatalmas és módszereiben korszerű tevékenységet kell — fokozatosan — hatástalanítani.

Ki kell emelni, hogy hazánkban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen kialakult „gazdaságtörténelmi iskola” érdeme az, hogy eredményesen megkezdte a felszabadulás utáni gazdasági fejlődés feldolgozását. E téren gazdaságtörténeiszek nagyobb morális bátorságról és jobb tudományos felkészültségről tettek tanúságot, mint mi közgazdászok, akik összefüggően és átfogóan még nem világítottuk meg az említett taktikai periódusok (három- és öt éves tervek) lényegét és tanulságait.

Ránki György doktori értekezése lehetővé teszi számunkra közvetlen múltunk jobb megismerését, és elősegíti gazdasági növekedésünk stratégiai (távlati) céljainak helyesebb meghatározását. Megkezdte végül azon — nemzetközi szempontból lényeges — tapasztalatok, tanulságok és eredmények összegezését, amelyek segítséget jelenthetnek más népek számára a gazdasági elmaradottságból a növekedéshez és fejlődéshez vezető úton.

Ránki György szerzői érdemeit és erényeit — témaválasztásának időszerűségén és fontosságán túlmenően — az alábbiakban kívánom — röviden — összefoglalni:

1. A szerző lelkiismeretessége a rendelkezésre álló forrásanyag tanulmányozásában és biztonsága annak helyes súlyozásában.

A szerző — benyomásom szerint — valóban minden lényeges irattári-levéltári anyagot, folyóiratot, újságot, könyvet és memoárt áttanulmányozott, ami műve szempontjából fontos lehetett.

Megtalálta másrészt a legfontosabb ellentmondásokat a forrásanyagban, felderítette ezen ellentmondások okait és általában helyes álláspontot alakított ki az egymásnak gyakran ellentmondó forrásművek között.

E téren egyetlen megjegyzésem lenne: úgy érzem, többet kellett volna konzultálnia az időszak élő szereplőivel, még akkor is, ha nem várhatott tőlük minden kérdésben eligazítást. Aki az élő kor történelmét írja, sok tekintetben nehezebb helyzetben van, mint a régmúlt korok krónikása. Égy előnye azonban van: módja van beszélni a korszak szereplőivel. Az ilyen beszélgetések gyakran hiábavalónak látszanak, de egy tanulságot mindig nyújtanak: hogyan viszonylanak a történelmi folyamatok eredményei azon szándékokhoz és elképzelésekhez, amelyek a korszak szereplőit mozgatták.

Ilyen módon néhány kisebb tárgyi tévedés is elkerülhető lett volna.

2. Az események és történések ábrázolásánál a szerző nem merül el a felületi jelenségekben, nemcsak a cselekvést, hanem a cselekvések mozgató rugóit keresi. Az események mögött biztos kézzel találja meg mindenkor az osztályokat, azok viszonyait és törekvéseit.

Ezen ábrázolási módnak köszönhető, hogy a szerző e nagyon bonyolult és ellentmondásokkal teli korszak kialakulását és fejlődését koncentráltan, céltudatosan tömörítette. Ez annyit is jelent — más oldalról megközelítve e kérdést —, hogy az értekezésben nincsenek felesleges vagy elhújtott részletek.

3. A szerző helyesen látja az ellentmondásokat a jelenségekben és történetekben, valamint az egyéneknél és társadalmi csoportokban.

Mindig igyekszik figyelemmel lenni a cselekedetek és döntések hosszabb időszakban kifejlő következményeire, valamint a személyek és csoportok ellentmondásos tulajdonságaira. Más kifejezéssel élve az eseményeket és személyeket nem fekete-fehérben látja és nem sémákban gondolkodik. E szempontból különösen az értekezés azon részleteit tartom sikerültnek, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a politikai harc során — gyakran csak azzal összefüggésben — alkalmazott módszerek és eljárásmodok hogyan válnak *szemléletmóddá és gyakorlattá* azok tevékenységében, akik kitalálták őket.

Az helyes volt, hogy a felújításra vonatkozó tőkés igényeket visszautasították, hiszen a kulesemelés a vállalkozók érdekeit szolgálta volna, hibás volt azonban az ebből keletkezett szemléletmód, amely a felújítások elhanyagolására vezetett az állami iparban. Kétségtelen, hogy az ipar fejlődéséhez szükséges első eszközöket a mezőgazdaságból kellett elvonni, hibás volt azonban az ebből eredő szemléletmód, amely a mezőgazdaság elhanyagolására és a gazdasági növekedés lelassulására vezetett.

4. Ki kell emelnem végül a szerző elsőrendű közgazdasági áttekintését és elemző-képességét. Az értekezés negyedik fejezetében igen ügyesen illusztrálja azon változásokat, amelyek a hároméves terv időszakában az egyes gazdasági ágazatokban megvalósultak. Különösen az iparra és a mezőgazdaságra vonatkozó részeket ítélem sikerültnek.

E fejezetben Ránki György meggyőzően igazolja, hogy az elmúlt időszak gazdasági eseményeit és változásait korszerű módszerekkel képes elemezni.

A szerző közgazdasági elemző képességével kapcsolatban egyetlen megszorítást kell alkalmaznunk; hasonlóan a jelenlegi hazai tervezési és kutatási gyakorlathoz, elhanyagolja a gazdasági élet *általános összefüggéseit*, azokat a *dinamikus tényezőket*, amelyek a növekedést befolyásolják és figyelmét elsősorban az ágazati problémákra összpontosítja. A gazdaság pedig sokkal több, mint az ágazatok összessége. *Csak ha a gazdaság egészére ható tényezőket, mint dinamikus változókat tekintjük*, válunk képessé arra, hogy megfelelő növekedési-fejlődési modelleket és variánsokat alkothassunk.

Az említett megszorítás azonban csak annyit jelent, hogy a szerző az elemzés során nem alkalmaz fejlettebb analitikai módszereket, mint a hazai közgazdasági kutatás és tervezés általában. Ez a körülmény azonban, tekintettel arra, hogy a szerző — a szó történelmi értelmében — rövid időszakot dolgoz fel, levon valamit az értekezés értékéből. (Erre a kérdésre egyébként még visszatérünk.)

A továbbiakban azon hibákra szeretnék utalni, amelyek — véleményem szerint — az értekezés első három fejezetének szemléletmódjában találhatóak.

Egyáltalán nem célom, hogy e hibákra a jól vagy jobban értesült ember szemszögéből utaljak.

Kétségtelen azonban, hogy a szerző két olyan hatást (tényezőt) hanyagol el, amelyek igen nagy szerepet játszottak előbb az események menetében, később azok meggyorsulásában: az egyik a Szovjetunió szerepe a magyar belpolitika és gazdaságpolitika alakulásában, a másik általában a nemzetközi helyzet és események hatása a hazai fejlődésre.

Az első hiba, amelyet Berend Iván is elkövetett, néhány hónappal ezelőtt már megvitatásra került. Vajda Imre akkor tett opponensi megjegyzéseit én csak azzal szeretném kiegészíteni, hogy a Szovjetunió szerepe és tevékenysége nemzetközi politikai szempontból teljesen jogszerű volt. Az időszak jelentős részében még működött előbb a Szövetséges Hatalmak közötti megegyezés, majd a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amelynek szovjet elnöke volt. (Előbb Vorosilov marsall, később Sziridov altábornagy.) Számos belpolitikai aktushoz, így — többek között — pártok alapításához, miniszterek és más politikai vezető személyiségek kinevezéséhez, lapok és folyóiratok kiadásához stb. a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyére volt szükség. A Szovjetunió tulajdonába mentek át azon vállalatok, amelyek korábban német (fasiszta) tulajdonban voltak. A magyar kormány jóvátétel fizetésére volt kötelezve, és ez a körülmény nagy hatással volt a magyar ipar fejlődési irányára. Ezenkívül pedig a szovjet kormány és hatóságok — ahol erre egyéb nemzetközi kötelezettségeik megsértése nélkül mód nyílott — a baloldali erőket támogatták.

A második hiba abban összegezhető, hogy a szerző nem keresi elég határozottan az összefüggést a nemzetközi események alakulása és a magyar belső helyzet fejlődése között. 1947 végétől erős gyorsulás kezdődik minden népi demokrátiás országban, és ez a folyamat újabb lendületet kap 1948 elején. (Ez a gyorsulás a nemzetközi körülményekkel függött össze, a hidegháború megkezdődött, „a világ két táborra oszlott” [Zsdanov kitétele], és ennek konzekvenciái drámai gyorsasággal bontakoztak ki.)

Ebben a helyzetben a párt akkori vezetői — nagy óvatossággal és rendkívüli mértéktartással — megbírálták a népi demokrácia jellegéről, a fejlődés várható alakulásáról korábban kifejtett nézeteiket, és nagyon keményen kipellengéreték

mások hasonló nézeteit. Csak a nemzetközi események alakulása adhat magyarázatot arra, hogy illetékes pártszervek — amint ezt a szerző előadja — 1948. febr. 12-én az államosítások átmeneti szüneteltetését határozzák el, majd áprilisban államosítják a 100 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokat. — Van végül még néhány kisebb probléma, amelyeket csak az értekezés *hitelessége* szempontjából szeretnék felvetni.

Az egyik az „*összeesküvések*” kérdése, amelyek a munkában megemlítésre kerülnek. Feltételezem, hogy a szerző összeesküvésről *nem a szó politikai, hanem büntetőjogi értelmében* beszél. A szó utóbbi értelmében vett Magyar Közösségi összeesküvésről — a történetek után — aligha lehet beszélni. Politikai értelemben lehet e kifejezést használni, bár az nem szerencsés.

A szerző egy alkalommal arról beszél, hogy a jóvátételt 1948 júniusában elengedték (192. lap). Lehet vitatkozni arról, hogy — a szó teljes értelmében vett — jóvátétel fizetése mikor szünt meg (hiszen később is még fizettünk vállalatmegváltást), de 1950 előtt a szó legszűkebb értelmében vett jóvátétel sem került elengedésére.

Túlzás a hároméves tervet bírálni a miatt, hogy a vidék iparosításáért még nem tett semmit. Erre még nem is lehetett módja.

Maradt még a IV. fejezet problémája. Ezzel kapcsolatban legszívesebben befejezném opponensi véleményem, és „jegyzőkönyvön kívül” mondanám el — kollégiais alapon — néhány töprengésem. Miután azonban erre a TMB. által szigorúan megszabott ügyrend nem ad módot, kénytelen vagyok e töprengéseket a számomra megszabott keretben előadni.

Alkalmas-e ilyen rövid idő, 2 év és 5 hónap gazdaságtörténeti értékelésre? 29 hónap annyira rövid idő egy nemzet, illetve egy nemzeti gazdaság életében, hogy azt — képletesen szólva — csak mikroszkópius módszerekkel lehet vizsgálni. Mennyi idő alatt bontakoznak ki a különböző gazdasági döntések és elhatározások *elsődleges, kiegészítő és származékos* következményei? Nyilván erre — különösen a származékos következmények esetében — két-három év nem is mindig elegendő. Ma a gazdaságvezetés — amelynek térben és időben egyre nagyobb összefüggéseket kell áttekintenie — távlati gondolkodásmódra törekszik; energiamérlegek és fejlesztési tervek, oktatási tervek 20—30 évre való készítése lassan mindennapos gyakorlattá válik. Mai gazdaságunk persze sokkal összetettebb és bonyolultabb, mint az 1947-es volt. Mégis nyilvánvaló, hogy a hároméves terv tényezőiben gyakran korábbi időszakban hozott gazdasági döntések jutnak kifejezésre, hasonlóan ahhoz, hogy az öt éves terv első két esztendejében válnak valóra a hároméves terv időszakában hozott gazdasági döntések.

Természetesen a történetírás sohasem ölelt és nem is ölelhetett fel minden eseményt, bármely korszakot dolgozott fel. Megadta és megadja azonban az adott társadalom állapotából és körülményeiből kiindulva az események *fővonalát*, az események *szükségszerű mozgását*. Ha képes ezt helyesen megadni, úgy rövid *időszakra* szóló vizsgálatok is helyesek lehetnek, ha ezt nem képes megadni, úgy *a hosszú időszakok elemzése* is haszontalan lesz.

Ebből következik, hogy olyan rövid gazdaságtörténeti periódus, mint a hároméves terv, is feldolgozható, ha képesek vagyunk megadni azt a *fővonalat*, amelyhez az egyes időszakok eredményeit viszonyítjuk.

Ennek a *fővonalnak* azonban hosszabb időszakra kell szólnia, lehetőleg az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba (kommunizmusba) való növekedés és fejlődés egész stratégiáját kell felölelnie. E *fővonal nélkül* az egyes periódusok értékelése helytelen lehet. Közismert ugyanis, hogy a gazda-

sági döntéseknek *rövid időszakban* egészen más hatásai érvényesülnek, mint *hosszú időszakban*. Rövid időszakban például mutatók lehet egy magas felhalmozási arány, amely alól hiányzik a magasfokú gazdasági szervezettség. Ez hosszabb időszakban feltétlenül kiderül és nehézségeket okoz. Rövid időszakban például mutatók lehet a nagyobb termelésnövekedés, amelyhez nem biztosítjuk a piacokat és drágán importáljuk a nyersanyagokat. Ez a következő időszakban feltétlenül kiderül. Számítalan hasonló példát lehetne felsorolni. Attól tehát, hogy a rövid időszak értékelésében hibákat kövessünk el — saját értékítéletünkön túl, ami szintén jelentős tényező, hiszen a szerzőt például megóvják nagyobb tévedések elkövetésétől —, a *fővonal* kialakítása, az egyes eredményeknek a *gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájához való viszonyítása* óvhat meg bennünket.

Mi ez a *fővonal*, a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiája, amely az elmaradott társadalomból a fejlett szocialista gazdaságba vezet?

Lényegében a gazdasági növekedés és fejlődés — magyar viszonyok között — optimális variánsát, növekedési modelljét jelenti.

E növekedési modellben számba kell venni azon tényezőket (dinamikus változókat), amelyek a gazdasági növekedését és fejlődését — magyar természeti és gazdasági adottságok mellett — befolyásolják.

Nincs idő és mód arra, hogy ezeket részletesen kifejtsem, de minden növekedési variánsnak számolnia kell például a magyar gazdaság külkereskedelmi érzékenységével (import-export szenzitív gazdaság), az ipari nyersanyagokban fennálló szegénységünkkel, meg kell találnia azt a szektort, amely a külkereskedelmi aktivitumot addig biztosítja, amíg az ipar lendületbe jön, ki kell alakítani azt a főszektort, amely az iparosítás motorja lesz (nehézipar vagy gépipar túlnagy kategóriák tekintetben), meg kell állapítani a legmegfelelőbb felhalmozási arányokat (hogy a növekedés „kamatos-kamat” jellegű legyen), meg kell találni azon szociális és oktatási kereteket, amelyek a növekedést ösztönzik, helyesen kell kiválasztani az iparosítás során megvalósítandó technikát stb.

(A technika kiválasztásának — megjegyzem — a hároméves terv idején is nagy jelentősége volt, hiszen döntő jelentősége van annak, hogy az elpusztult ipart milyen technikai színvonalon építik újjá.)

Sajnos ilyen modellel — és ez a közgazdászok hibája — e pillanatban nem rendelkezünk. Pedig ha megvan a növekedés és fejlődés stratégiája, úgy a taktikai periódusok sikerét vagy balsikerét az eredményeknek a stratégiai célokhoz való viszonyítása adja meg.

*

Kérem, nézzék el a jegyzőkönyvön kívüli fejtegetéseket. Ezek voltaképpen csak közgazdasági kutatómunkánk jelenlegi gyengeségeire utalnak.

Befejezésül újból szeretném hangsúlyozni, hogy Ránki György doktori értekezését rendkívül időszerű, nemzetközi szempontból is hasznos, sok vonatkozásban úttörő munkának tartom.

A szerző lelkiismeretes a forrásanyag tanulmányozásában és kiválasztásában, sokoldalúan ábrázolja a korszakot, mindenkor megtalálva a cselekvések mozgató rúgóit. Helyesen látja az ellentmondásokat a jelenségekben és eseményekben és elutasít magától minden sematizmust. Utoljára — de nem utolsósorban — igen jó közgazdasági-elemzési készségről tesz tanúságot.

Az előadottak alapján javaslom, hogy a TMB. Ránki Györgynek a történettudományok doktora fokozatot ítélje oda.

ERDEI FERENC OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Annak a történelmi időszaknak a feltárása, amelyben hazánk szocialista építésének az előkészítése és megalapozása végbement, a legnagyobbigényű kutatási feladat a történész számára. Akkora, hogy ezt egy menetben, egyszeri vállalkozással nem is lehet megoldani. Viszont ma már megvan az a történelmi távlatunk, hogy az eredményeket következményeikben is megítélhessük, az az áttekintésünk is megvan, hogy más országok fejlődésével egybevevessük, az pedig különösképpen kívánatos, hogy az akkori fejlődési periódus történelmi tapasztalatait értékesítsük mai fejlődésünk viszonyai között is.

Ránki György doktori értekezése tehát *minden elismerést megérdemlő vállalkozás*, s miután az első összegező megközelítés feladatát lényegében sikeresen megoldotta — ha nem is teljesen —, teljes mértékben érdemes arra, hogy ennek alapján a szerző a történettudományok doktora fokozatot elnyerje.

Ezt előrebocsátva, első kritikai megjegyzésem mégis a téma kezelésére, e különlegesen nagyigényű történetkutatási feladat megoldásának a megközelítésére vonatkozik. A disszertáció ugyanis nem ad számot arról, hogy a szerző milyen kutatási célt tűzött maga elé, milyen feldolgozási program megvalósításán keresztül tervezi elérni a célt, milyen előmunkálatokra kívánt támaszkodni, s nem utolsósorban, hogy milyen koncepcióba kooperációba illeszkedik a saját egyéni munkája. Emiatt a tanulmány olvasója mindaddig, amíg az egész anyagot át nem tanulmányozza, kétségben marad atekintetben, hogy mire vállalkozott voltaképpen a szerző. A bevezetés ugyanis nem tér ki erre, hanem a vizsgált korszak történelmi előzményeit ismerteti. A felhasznált források felsorolása az értekezés végén szintén nem ad tájékoztatást arról — az eredeti dokumentumok feldolgozásán túlmenően —, hogy milyen résztanulmányokra támaszkodott, illetve ezeknek milyen körére kívánt kiterjeszkedni e feldolgozás során. A felsorolt tanulmányok ugyanis korántsem foglalják magukban a felhasználható résztanulmányok körét, sőt az értekezés áttanulmányozása során sem kap feleletet az olvasó, hogy miért csak ezek szerepeljenek a felhasznált források listáján.

Éppen ezért határozott javaslatom, hogy — ha a munka könyvalakban megjelenik — vezesse be a szerző a munkát azzal, hogy előszóban adjon tájékoztatást a kutatás, illetőleg feldolgozás szándékáról, programjáról és közelebbi célkitűzéséről, a téma megközelítéséről s arról, hogy ez a munkája milyen munkamegosztásba illeszkedve vállalkozik az összefoglalás megkísérlésére, s hogy ebben milyen résztanulmányokat milyen mértékben tekint támpontoknak.

Második opponensi megjegyzésem a címre vonatkozik. A „gazdaság” szó olyan általános és sokoldalúan használt, hogy minden jelző vagy kiegészítés nélküli használata nagyon furesán hat. Helyette a „népgazdaság” vagy a „gaz-

dasági fejlődés” jobb lenne; az utóbbi azért is, mert utalna a munka történeti jellegére.

Az értekezésre magára vonatkozó érdemi megjegyzéseimet három részben kívánom megtenni. Először az első három fejezetre, majd a mezőgazdaság ágazati fejlődésére vonatkozó alfejezetre, végül az V. fejezetben foglalt társadalmi fejlődési összegezésre vonatkozóan teszek részben pozitív, részben negatív előjelű opponensi észrevételeket.

I

A *disszertáció első három fejezete* foglalja össze a 3 éves terv időszakának eseménytörténetét, a szocialista építés megalapozásának komplex politikai, gazdaságpolitikai, államvezetési történetét. Megítélésem szerint ez a tanulmány legsikerültebb része, s e fejezetekben a szerző kiváló elemző és összefoglaló képességről tesz bizonyosságot.

1. E három fejezet *kiemelendő érdemeinek* ítélem a következőket.

a) A tervgazdálkodásért és a szocializmus alapjainak lerakásáért folytatott harc rendkívüli méretű politikai vállalkozás, amelyben a tét is a legnagyobb volt: a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály hatalmának a kivívása és a szocialista átszervezés megalapozása, illetőleg részben való megvalósítása.

A fordulat évének különleges feszültségét, e fejlődési szakasz forradalmi léghőjét s az *események összefüggéseinek a szövevényes láncolatát* egészében véve helyesen, meggyőzően és gyakran kitűnő megjelenítő erővel tárja fel a szerző.

Legfőbb érdemének tartom, hogy a politikai harcok, a gazdaságpolitikai koncepciók, továbbá az államhatalom megszerzéséért folytatott versengés, valamint a mindezekre befolyással levő nemzetközi események feltárása, külön-külön és összefüggésükben való tömör jellemzése, végül a fejlődés dinamikájának érzékeltetése kiválóan sikerült. Elismerésre méltó történelmi teljesítmény, hogy egy lényegében véve gazdaságtörténeti, pontosabban gazdaságpolitikai történeti munkában a politikai események, az államélet jelenségei, a gazdasági viszonyok, s mindezek dinamikája valóban dialektikus egységbe foglalva jelenik meg a *disszertáció* lapjain.

Sikerült azt is érzékeltetnie a szerzőnek, hogy az a néhány év olyan *alkotó időszak* volt, amikor a fejlődés konkrét viszonyainak elemzése, a nézetek sokoldalú vitája s a néptömegekkel való eleven kapcsolat volt a politikai-gazdaságpolitikai harcok főszekőze, s a kommunisták ilyen feltételek között is ilyen eszközökkel vívtak ki valódi tekintélyt, s ezáltal vált a párt irányító erővé.

b) Nem mindennapi problémája az ítélőképességnek és a mélyreható elemzőképességnek, hogy a *későbbi időszak torzulásainak a kezdetét, magvát* helyesen ismeri-e fel a kutató. Ránki Györgynek ez nagyrészt sikerült. A 164—166. oldalakon lényegében helyesen jellemzi a tanulmány azokat a tényezőket, amelyek később törést idéztek elő a sikeres fejlődés lendületében, s nemsokára súlyos következményekre vezettek. De nyomban tegyük hozzá, hogy ez nem egészen egyéni kutatói teljesítmény, mert éppen ez az, amit az MSZMP vezetőszervelei és ideológiai-párttörténeti munkaközösségei kollektív munkával tártak fel. A gazdasági fejlődéssel való összefüggések konkrét jellemzése azonban kétségtelenül a szerző teljesítménye.

c) A *magyar népgazdaság fejlesztésére vonatkozó koncepciókat* nem tárgyalja részletesen a szerző, sőt összefüggő vázlatnak sem tekinthetők erre vonatkozó utalásai. Mégis pozitívan kell értékelnünk ezirányú adalékait, mert reálistan érzékelteti, hogy a beruházások arányainak a vitái során alapvető vita folyt az ipar és a

mezőgazdaság arányairól és fejlesztési üteméről, s ez akkor nem dogmatikus mérlegelés tárgya volt. Az események részletezése során pedig ismételtén utal a mezőgazdaság jelentőségére, sőt elhanyagolásának a jeleire, s az ebből eredő későbbi súlyos következmények előzményeire. Ugyancsak helyeselhető az a vázlatos jellemzése is, amit a tervgazdálkodás feltételeiről, az akkori terv jellegéről s ennek fejlődő alakulásáról megállapít.

2. Van azonban e különben kitűnő fejezetekben *néhány lényegbevágó hiány* is, amit okvetlen szóvá kell tenni.

a) Teljesen mellőzi a disszertáció *a többi népi demokratikus országokkal való összehasonlítást*. Tudatában vagyok, hogy ez külön nagy munka lenne, ezért nem is összehasonlító tanulmányt hiányolok. Nem engedhető azonban meg az összehasonlító utalások teljes kikapcsolása, különösen olyan viszonyok között, amikor ugyanabban a történeti szakaszban, s egymással szoros összefüggésben ment végbe a szocializmus alapjainak a lerakása Közép- és Kelet-Európa országaiban. Ezt annyira súlyos hiánynak érzem, hogy indokolt lenne a tanulmány kiadása során minimálisan pótolni. Talán abban a formában, hogy a mai bevezetés, amely a hazai előzményekkel foglalkozik, egészüljön ki a nemzetközi összefüggések, illetőleg összehasonlítás rövid felvázolásával, s együtt az I. fejezet legyen.

b) *A tervgazdálkodásra való áttérés gazdaságpolitikai kérdéseit* nem kerüli ki a szerző, kifejtésük mégis hiányosnak tűnik előttem. Nem arra gondolok, hogy a szocialista átszervezés indokait kellett volna kifejteni, mert erre nincs szükség. Ellenben a tervgazdaság modelljének valamelyest mélyrehatóbb tárgyalására lett volna szükség (ami van erről, azt jónak tartom), legalább is olyan értelemben, hogy mi akkor milyen típusú utat választottunk, s ennek során a választott típus melyik eleme, hogyan fejlődött-alakult a megvalósítás során. Meggyőződésem ugyanis, hogy az áttérésben túlságosan alárendelt szerepet játszott a szövetkezeti elem — most nem a termelőszövetkezetekről beszélek —, s ez károsan érezte a hatását. Ami annál érdekesebb, mert erről Leninnek alapvető utalásai vannak, s a szovjet fejlődésben is viszonylag nagyobb szerepük volt mint nálunk. (Ez ismét a nemzetközi egybevetés minimumának a szüksége mellett szól.)

c) További olyan hiány, ami a fejlődés érdemi kifejtését érinti, a *pártviszonyok hiányos feltárása*. Távol áll tőlem, hogy a két munkáspárt szerepét, s ezen belül a kommunista pártot, mint az átszervezés vezetőrejét lebecsüljem, de éppen az akkori politikai módszerekhez tartozott az összes politikai tényezővel való sokoldalú kooperálás, illetőleg konkrét szembenállás. Tehát nem lehet teljes a kép az összes pártok szerepének teljesebb rajza nélkül. Így a Polgári Demokrata Párttól is szólni kellene, s ha nem is politikai pártokról, de politikai tényezőkről van szó az egyházak esetében is.

II

A mezőgazdasági fejezetet is igen jónak tartom, alapvető kifogásolni valót nem is találok benne. Mégis, van néhány kiemelő, illetőleg kiegészítő észrevételem.

1. *A magyar mezőgazdaság fejlettségére, illetőleg fejlesztési ütemére* vonatkozó megállapításokat alapvetően helyeseknek tartom, de bizonyos kiigazításra azért szükség van.

Meglepőnek tűnhet sokak előtt a disszertációnak az a megállapítása, hogy a 3 éves terv időszakában mezőgazdaságunk fejlődési üteme nem maradt el a legtöbb európai országétól, tehát a színvonal-különbség nem fokozódott (253. l.).

Helyesnek és fontosnak tartom e megállapítást, viszont mezőgazdaságunk akkori elmaradottságának a megítélése a szerzőnél is túlzott, mert magáévá teszi az akkori politikai megítélést. Ebben bizonyos ellentmondások is vannak, mert a földreform utáni kisüzemi eredményeket úgy hasonlítja össze, hogy azok ekkorra meghaladták a régi magasabb nagyüzemi eredményeket (252. l.). Ez igaz, azonban a teljes igazság az, hogy sem az egyik, sem a másik szintje az ország tekintélyes részén nem volt olyan alacsony, mint ahogy akkor (és még inkább az utána következő években) szokás volt megítélni.

Viszont kiemelendőnek, jónak tartom a mezőgazdasági beruházásokra vonatkozóan a vitának is, a tényleges megvalósulásnak is az elemzését.

2. Legsúlyosabb észrevételem e részét illetően a *szövetkezeti mozgalom* némileg csonka kifejtése.

De itt is elismeréssel kell kezdeni. Kitűnő annak a feltárása, ahogyan az MKP agrárpolitikai koncepcióit elemzi, s azután a kecskeméti Rákosi-beszéddel ezt szembeállítja (264—267. l.). Két ponton azonban kiegészítésre szorul a disszertáció által rajzolt kép. Egyik, hogy a magyar agrárszövetkezeti mozgalom nem volt olyan alacsony színvonalú, mint a szerző véli (265—266. l.), a másik, hogy az általános szövetkezeti keretek lebecsülése már akkor megkezdődött, s ez mind a mezőgazdasági termelőeszközök beszerzése, mind az agrártermékek értékesítése tekintetében károsan éreztette a hatását. Az akkori időszakban ez főleg abban jutott kifejezésre, hogy a földművesszövetkezetek korábban nagyigényű és helyes koncepciója az államosítások időszakában mindinkább összezsugorodott.

3. *A külakveszély túlbecsülésének* a megállapítása fontos és helyes tétele a tanulmánynak, s különösen kiemelendő a lefektetett elvek és a gyakorlat ellentmondásaira való éles rávilágítás (271—273. l.).

4. *A falusi szocialista szektor magvának, a fejlesztésére irányuló politikának* a jellemzése egészében jólsikerült része a fejezetnek. Csupán azt tennem hozzá, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteinek feltárása nagyobb terjedelmet és részletezést is megérdemelt volna, hiszen a legalapvetőbb dologról van szó. Annál is inkább, mert ez a téma viszonylag bővebb feldolgozást is nyert számos résztanulmányban.

III

A disszertáció V. fejezetéről, a társadalomfejlődés felvázolásáról két megjegyzés formájában kell szólanom.

1. Ez a fejezet érzékelhetően hiányosabb és *vázlatosabb, mint a többi*. Különösen az értelmiség hiányzik a vázolt társadalmi képből, de a kispolgári rétegek rajza is túlságosan nagyvonalú. Menti a szerzőt, hogy olyan szociológiai társadalomtörténeti munka kevés van, ami mélyebbre hatolt volna az időszak társadalmi viszonyainak az elemzésébe. S amit a feldolgozás idején felhasználhatott a szerző, azt bőven ki is aknáztta (pl. Rédei Jenő tanulmánya). Ma azonban már több van erről, tehát a továbbiakban teljesebb és részletezőbb képet lehet rajzolni, bár még sok újabb társadalomvizsgálat kell hozzá, hogy kellő mélységű feldolgozás lehetséges legyen. A szóvátett hiányosságot tehát valóban mentik az objektív körülmények.

2. A disszertációnak azt a törekvését, hogy *az alapvető osztályok kereteit és mennyiségi arányait* tárja fel, teljes mértékben helyeselni kell. Azzal sem lehet vitába szállni, amit erről mond. Viszont a történetkutatói elemzés fogyatékos-

ságát látom abban, hogy az alapvető keretek felderítése mellett csak néhány szociográfus adalék járul hozzá a társadalmi viszonyok jellemzéséhez. A közölt-nél több adalék a területi differenciálódásról, az egyes osztályok legjellemzőbb rétegeiről, s különösen az átalakulás főbb fázisairól — szükséges kiegészítője lett volna e kiemelkedő jelentőségű időszak történeti jellemzésének.

Úgy tűnik, hogy a követett gazdaságtörténeti, illetőleg gazdaságpolitikai történeti szemlélet mintegy „önkorlátozásként” szorította a szerzőt a termelési viszonyokkal összefüggő, illetőleg az életszínvonalra vonatkozó elemekre. Ugyanakkor azonban a három első fejezetben helyesen és sikerülten az általános politikai tényezőket is bőségesen tárgyalja. Hasonlóképpen beleillett volna az utolsó fejezetbe a társadalmi viszonyok szélesebb elemzése is. Jelenlegi formájában a munka egészétől érzékelhetően eltér, s mintegy függeléknek tekinthető.

Összefoglalóan, a disszertációt nemcsak olyan színvonalúnak ítélem, ami a doktori értekezés követelményeinek megfelel, hanem olyan kiváló történeti tanulmánynak is, amely ha könyvben kiadásra kerül — a vita eredményét hasznosítva — hozzá fog járulni gazdasági és politikai fejlődésünk reálisabb megítéléséhez, s ennyiben közvéleményt, tudatot formáló jelentősége is van.

Mindezek alapján javaslom a Bíráló Bizottságnak, hogy tegyen előterjesztést a TMB-nek a doktori fokozat odaítélésére Ránki György részére.

BALOGH SÁNDOR OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Az utábbi időben igen örvendetes jelenségnek lehetünk a tanúi. Egyre-másra kerülnek vitára a magyar történelem legújabbkori kérdéseivel foglalkozó disszertációk. Mennyiségben és általában minőségben is egészségesen gyarapodik a legújabbkori történeti irodalom. Ami alig néhány éve még legfeljebb csak tudománypolitikai célkitűzés volt, az ma már, túlzás nélkül leszögezhetjük, valósággá vált. A legújabb kor, a népi demokrácia története polgárjogot nyert a történettudományban. A születő, illetőleg már létrejött eredmények nyomán keletkezett öröm sem feledtetheti el azonban velünk, hogy még nagyon sok kérdés vár feldolgozásra, megoldásra.

A legújabbkori történeti kutatások lehetőségét azonban nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is bizonyítottnak tekinthetjük.

Az eddig megjelent legújabbkori történeti művek sorában — úgy vélem — kiemelkedő helyet foglal el Ránki Györgynek „Magyarország gazdasága a 3 éves terv időszakában” c. most vitára bocsátott doktori értekezése.

Ránki György jelen munkájában rendkívül gazdag, eddig döntő többségben feltáratlan levéltári anyag mellett a hazai és nemzetközi irodalom, sajtó, valamint statisztikai adatanyagok felhasználásával sokoldalúan elemzi a békés átmenet, illetőleg a békés átmenet gazdaságpolitikájának kérdéseit, és jut el olyan általánosítható megállapításokhoz, von le olyan új következtetéseket, amelyekkel nemcsak a hazai, de a nemzetközi marxista történeti irodalmat is gazdagítja.

A disszertáció a felszabadulás utáni politikai és gazdasági helyzet elemzéséből kiindulva mutatja be azokat a politikai és társadalmi-gazdasági változásokat, amelyek objektíve is napirendre tűzték a tervgazdálkodás megvalósítását Magyarországon. Elemzi azt a nehéz és bonyolult küzdelmet, amelyet a Magyar Kommunista Párt az újjáépítésért, a 3 éves terv kidolgozásáért és törvénybeiktatásáért — az anyagi-gazdasági nehézségeken túlmenően — a reakció erőivel szemben folytatott. Részletesen tárgyalja a 3 éves terv megvalósításának menetét, a nemzetgazdaság különböző ágazatainak fejlődését, különös tekintettel a terv határidő előtti befejezésére, túlteljesítésének feltételeire és hatására. Végül jellemzi a magyar társadalom, s ezen belül a munkásosztály fejlődését a 3 éves terv időszakában.

A felszabadulás utáni helyzetet, ezen belül a gazdasági élet fejlődését a disszertáció — helyesen — nem elszigetelten, hanem a nemzetközi viszonyok alakulásával való összefüggésben vizsgálja. S ennek kapcsán világít rá olyan kölcsönhatásokra, amelyeknek eddig a történeti kutatások nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Az 1945-ös választások eredményei mellett a nemzetközi helyzet bátorította a fasiszta reakciót a népi demokrácia elleni fellépésre, álta-

lános támadásra. A reakció, 1946 tavaszán elszenvedett veresége ellenére, az év második felére újra aktivizálódik, a koalíciós pártok jobboldala erősen felélénkül, mert a harmadik világháború közeli kitörésében reménykedik. Sőt a legális politika eszközeinek alkalmazása mellett az illegális szervezkedés módszereit is igénybe veszik. „A reakció horthysta szélső jobboldala erősen támaszkodva a Kisgazdapártra, fegyveres csoportokat, illegális fasiszta szervezeteket hozott létre azzal a céllal, hogy . . . erőszakkal döntsék meg a népi demokráciát” — hangsúlyozza helyesen Ránki György (42. l.). A szerzőnek ezt a megállapítását annál is inkább szükséges kiemelni, mert akadnak kutatók, akik odáig elmennek, hogy lényegében kétségbe vonják nemcsak a kisgazdapárton belüli, de az azon kívül álló ellenforradalmi erők szervezkedésének tényét. A reakció természetesen hallani sem akart a 3 éves tervről, és így annak elfogadására csak a kisgazdapárti jobboldal veresége után, a baloldali kisgazdák helyzetének megerősödésével kerülhetett sor. A kommunista párt belső erőforrások felhasználására támaszkodó újjáépítési terve hosszú ideig a kisgazdapárti vezetők nagy részének és a szociáldemokrata jobboldal támadásának középpontjában állt, mert azok kizárólag a külföldi tőkés kölesön igénybevételevel tartották megoldhatónak az újjáépítést. A külföldi kölesön igénybevételenek jelszava azonban náluk 1947 tavaszán úgyszólván teljesen csak politikai célokat szolgált. Hiszen abban az időben a nemzetközi pénzpiacon kölesönre egyáltalán nem volt kilátás. Káldor Miklós, a Labour Party magyarszarmazású gazdasági szakértője is illúzióknak tartotta a külföldi kölesön lehetőségét. A külföldi kölesön lehetősége szempontjából 1947 nyarán a Marshall-terv meghirdetésével lényegesen megváltozott a helyzet. Az USA 1947 közepén a politikai beavatkozás és a kelet- és délkelet-európai országokra gyakorolt befolyásának növelése érdekében árufölöslegét kölesön formájában kívánta elhelyezni. A magyarországi belső viszonyok megváltozása következtében (a jobboldal veresége, Nagy Ferenc távozása stb.) azonban sikerült elhárítani a Marshall-terv igénybevételét.

1948 második felére a kelet- és délkelet-európai országokban győzött a szocialista forradalom. A kialakulóban levő szocialista világrendszerrel szemben az USA a gazdasági és politikai nyomás minden eszközét felhasználta, kiépítette támaszponthálózatát, óriási fegyverkezésbe fogott, és a katonai fenyegetések útjára lépett. Ez a körülmény a magyar kormányt is arra készítette, hogy fokozza saját védelmi képességeit. A háborús veszély túlbecsülése és a gazdasági erőforrások nem körültekintő számbavétele érezhetően befolyásolta az ország gazdasági életét, a 3 éves terv célkitűzéseit. Jellemző, hogy amíg az 1948 szeptemberi költségvetési előirányzat még csupán 480 millió forintos honvédelmi minisztériumi beruházással számolt, addig az alig néhány héttel később elkészített módosított tervzet már közel 2 milliárd forintot irányzott elő 1949-re a hadsereg fejlesztésére (203. l.).

Jelentősen befolyásolta a gazdasági élet alakulását a Jugoszláviához való viszony gyökeres megváltozása is. A Rákosi-klikk, igazolva, sőt túlhajtva a hibás és káros sztálini politikát, 1949 júniusában megszakította a gazdasági kapcsolatokat Jugoszláviával. Az adott időpontban — ellentétben Rákosiék nyilatkozataival — Magyarországnak 26,4 millió dolláros követeléssel szemben 49,6 millió dolláros kötelezettsége volt. De ezen túlmenően a fa, fém és vasérc behozatalt is máshonnan kellett biztosítani. Helyesen állapítja meg Ránki György, hogy „a Jugoszláviával folytatott kereskedelem megszüntetése nemcsak politikailag volt hibás, de gazdaságilag is jelentős károkat okozott az országnak” (227. l.).

Hiba lenne természetesen a nemzetközi helyzet esetleges változásait minden esetben és mechanikusan összevetni az ország gazdasági helyzetének az alakulásával, de kétségtelen tény, hogy a nemzetközi és a belső helyzet összefüggéseinek figyelmen kívül hagyása megmagyarázhatatlanná tenne egy sor kérdést a tárgyalta időszakra vonatkozóan. Ránki György munkájában, mind a két hibát elkerülve, jelentőségüknek megfelelően szerves összefüggésükben tárgyalja a kérdéseket.

Ránki György disszertációjában helyesen mutat rá arra, hogy „midőn a gazdasági élet látszólag visszatért, vagy kezdett visszatérni normális menetéhez, különösen élesen velődött fel a kérdés: hogyan tovább? Az egyik lehetőség: felszámolni mindazokat az intézkedéseket, melyeket a háború utáni súlyos gazdasági helyzet teremtett, melyek azonban az új államhatalom fontos eszközei voltak a tőkés gazdaság ellenőrzésében, sőt — továbbmenően — annak korlátozásában, s így rekonstruálni a gazdaságot, tehát pontosabban: a tőkés gazdaságot rekonstruálni. Ezzel szemben állt a másik lehetőség: újjáépíteni, de nemcsak a szó szorosán vett anyagi értelmében, nemcsak újjáépíteni a gépeket, gyárakat, lakásokat, hanem új gazdasági életet, új termelési viszonyokat kiépíteni, ami végső soron a tőkés gazdaság felszámolásában, új, szocialista gazdaság kialakításában kell, hogy kicsúcsosodjék” (22. l.). Ismeretes, hogy a kommunista párt vezette népi demokratikus erők az utóbbi utat követték. A 3 éves terv megindulása előtt került sor a szénbányászat, valamint a villamosenergia- és az építőanyagipar egyrészének az államosítására. Ezzel jelentős tőkés pozíciókat sikerült elhódítani. Majd a 3 éves terv elfogadtatásáért vívott küzdelemben megvalósult a nagybankok állami ellenőrzése és hatékonyabbá vált a tőkés kézben levő üzemek munkásellenőrzése.

A népi demokratikus erők a tőke elleni támadást fokozatosan hajtották végre, s így sikerült elérni, hogy a nagytőke, de általában a tőke elleni harc nem hátráltatta, hanem lényegében előmozdította az újjáépítést. A nagytőke elleni harc során létrejött Gazdasági Főtanács ugyancsak a népi demokratikus erők pozícióját erősítette. Az Országos Tervhivatal létrehozása pedig már határozottan az új gazdasági szervezet kiépülésének irányába mutatott.

Az 1947-es országgyűlési választások eredményei, a kommunista párt vezette baloldali erők súlyának jelentős megnövekedése tette lehetővé a bankok államosítását. A bankok államosítása azonban nem egyszerűen a hitel-életnek a népi demokratikus állam által való kézbevitelét jelentette, de jelentős változásokat idézett elő a nemzetgazdaság szerkezetében is. A vas- és gépipar, a bányászat, a villamosenergia-termelés 87⁰/₀-a társadalmi tulajdonba került. Ezzel az iparban és a bányászatban foglalkoztatott 453 000 fő közül 253 000 már nem tőkéseknek dolgozott többé. Emellett más, egyéb intézkedések hatására a nagyüzemi közlekedés teljes egészében, a külkereskedelemnek pedig mintegy 30⁰/₀-a került a népi demokratikus állam kezébe. Így 1947/48 fordulójára — a szerző helyesen állapítja meg — „nagyértékben sikerült előrelépni a tervgazdaság objektív feltételeinek biztosításában, tovább korlátozódott a tőkés tulajdonban levő termelőeszközök köre, s újabb lépést tettek az államkapitalista szektornak szocialista szektorrá való átalakítása terén” (111. l.). A nemzetgazdaság szerkezetében, a termelési viszonyokban bekövetkező változások egyúttal erősítették a munkásosztály politikai pozícióit is. 1948 tavaszán a kommunista párt befolyásának további lényeges növekedésével, a szociáldemokrata baloldal megerősödésével és a jobboldali szociáldemokraták elszigetelésével megérték a feltételei a munkásosztály egységes marxista—leninista pártja létrehozásának, a két mun-

káspárt egyesülésének útján. A munkásosztály egységes marxista—leninista pártjának megeremtése a népi demokrácia fejlődésének új szakaszát jelentette: győzött a szocialista forradalom, megvalósult a proletárdiktatúra Magyarországon. Ennek megfelelően a továbbiakban már a proletárdiktatúra talaján folytatódott, illetve ment végbe a 3 éves tervben megjelölt célkitűzések valóra váltása és a szocialista gazdaság kialakítása. „A 3 éves terv végére — hangsúlyozza helyesen a szerző — tehát nem csupán a termelőeszközök mennyiségi helyreállítása révén készítették elő az országot a szocialista építés feladataira, de a termelőeszközök tulajdonviszonyaiban végbement változással is. 1949 végére a mezőgazdaság kivételével a nemzetgazdaság túlnyomó része szocialista tulajdonba került” (240. l.).

A disszertáció alapvető mondanivalója meggyőzően támasztja alá a szerzőnek a tervgazdálkodás bevezetésének lehetőségéről és további megvalósításáról szóló megállapításait. Ezzel világos választ ad mind a korabeli, mind napjaink kételkedőinek, bírálóinak, akik bár különböző okokból, de kétségbe vonták, illetőleg vonják a tervgazdálkodás bevezetésének lehetőségét, a kommunista párt állásfoglalásának helyességét. A szocialista tervgazdaság valóban feltételezi, hogy a politikai hatalom a munkásosztály kezében legyen, a termelőeszközök pedig köztulajdonban. Nálunk azonban a tervgazdálkodásért indított harc idején ezek a feltételek még nem voltak meg, illetőleg csak részben voltak adottak.

A munkásosztály a felszabadulás pillanatától kezdve nemcsak részese volt a hatalomnak, de szerepe a hatalomban lényegében folytonosan növekedett. A nemzeti összefogás, a népfrontpolitika alkalmazásával jóval szélesebb területen érvényesíthette befolyását annál, mint ahány pozíciót konkrétan a kezében tartott, különösen a Baloldali Blokk létrehozása után. A tervgazdaság politikai előfeltételeinek maradéktalan kivívása azonban a jövő harcainak sikerétől is függött. Ami a gazdasági feltételeket, a tulajdonviszonyokat illeti, a szénbányák és más üzemek államosítása mellett a munkásosztály felülről az árpolitikán, adókon, hiteken és a külkereskedelmen keresztül befolyásolta és bizonyos korlátok közé szorította a tőkés gazdaságot, amely akkor még túlsúlyban volt. Az üzemi bizottságok, a szakszervezetek igen aktív tevékenysége pedig a korlátozás érvényesítését tette hatékonyabbá. A végleges megoldást természetesen ezen a területen is csak a tőkés kisajátítása jelenthette. De a tervgazdálkodás maga is — hangsúlyozza a szerző — „egyik láncszemét képezhette a burzsoázia elleni harc gazdasági megalapozásának”. A helyzet megítélése, ahogy azt a 3 éves terv eredményei is igazolták, helyesnek bizonyult. Úgy gondolom, ezt felesleges lenne részletesen indokolni, illetőleg bizonyítani. Külön is említést kell azonban tenni a mezőgazdaságról, ahol természetesen akkor még nem lehetett szó tényleges tervgazdálkodásról. Bár az Országos Tervhivatal elkészítette a vetésterületet és az átlaghozam tervét, ennek gyakorlati jelentősége nem volt, és nem is lehetett. A mezőgazdasági termelés befolyásolásának eszköze, a beruházásokon túl, a szerződéses termelési rendszer bevezetése volt. De az utóbbinak a hatásköre 1948-ban még meglehetősen szűknek bizonyult.

A 3 éves terv gazdasági sikereinek, a terv megvalósítása során elért eredményeknek a számbavételén és általában az ország életére gyakorolt pozitív hatásán túl, úgy gondolom, azt is vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy a Rákosi-klikk által elkövetett súlyos hibák gyökerei mennyiben nyúlnak vissza, milyen mértékben leledzenek akár tendenciáikban is a disszertáció által tárgyalt időszakban, abban az időszakban, amikor még az eredmények, sikerek vannak

túlsúlyban. Természetesen nem szándékozom a Rákosi-klikk által elkövetett hibák és törvénysértések forrásaival, okaival és következményeivel általában foglalkozni. Azokat a kérdéseket kívánom csupán érinteni, amelyek a disszertáció témájából és a tárgyalt kérdésekkel összefüggésben adódnak. Jelentősen megkönnyíti helyzetemet az, hogy maga a szerző is, minden eddig megjelent történeti munkánál részletesebben és alaposabban foglalkozott az említett kérdésekkel.

A Magyar Kommunista Párt politikájáról és a vezetés tevékenységéről szólva, a szerző elkerüli azt a főleg korábban gyakran előforduló hibát, hogy a párt működését mechanikusan ábrázolja, minden kérdés megoldását eleve adótnak, késznek vegyen. De nem esik a mindenben hibát kereső és a hibát felfedni vélőnek az egyoldalúságába sem.

A kommunista pártban, mindenekelőtt a vezetésen belül a 3 éves terv idején voltak eltérések, amelyek nem egy kérdésben éles vitákhoz vezettek. 1947 novemberében például, a kommunista párt Politikai Bizottsága megtárgyalja az ország gazdasági szerkezetének kérdéseit. A Gerő Ernő által készített javaslat szerint a gazdasági struktúra, mivel az alapvető nemzetgazdasági ágakban a kapitalista szektor a jelentősebb, igen távol áll a szocializmustól. Mégsem lehet a gazdasági struktúrát egyszerűen kapitalistának feltüntetni az államhatalom jellege, a gazdasági irányítás központi kommunista vezetésű szervei következtében. A fenti megállapításokkal szemben lépett fel Nagy Imre, aki az államosítást minden további nélkül polgári feladatnak tekintette, és tagadta az államosítás jelentőségét a szocialista gazdaság kiépítése szempontjából. A Politikai Bizottság elutasította Nagy Imre érvelését, de a népi demokratikus átmenet jellegének alapos elemzése hiányában a jövő feladataira vonatkozóan homályos, s nagyon tág körvonalakat tudott csak nyújtani.

1948 végén újabb vita bontakozott ki a pártvezetésben Nagy Imrével a követendő agrárpolitikát illetően. Nagy Imre a kisparaszti gazdaságoknak szinte korlátlan fejlődését tulajdonított, és hibáztatta a pártnak a szocialista mezőgazdaság megteremtésére irányuló törekvéseit. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, illetőleg tervének kidolgozása 1948 végén politikailag helyes és szükséges lépés volt. A szocialista gazdaság, az ipar további fejlesztése is indokolta a kérdés napirendre tűzését. Más dolog persze, hogy a megoldás módjait és formáit illetően a pártvezetésnek helyes elképzelései voltak-e. A pártvezetés által 1948 tavaszán kidolgozott „Iránylevek” a lenini hármasszó alkalmazásából indultak ki és sok vonatkozásban az országban kialakult helyzet reális megítélésére támaszkodtak. Az év végére azonban Rákosiék már eléggé eltértek a néhány hónappal előbbi álláspontjuktól. Nagy Imrével vitatkozva, maguk is hibás álláspontra helyezkedtek. A Rákosi-klikk teljesen elvetette a kisparaszti gazdaság fejlődésének lehetőségeit, annak támogatásától elzárkózott. Az agrárpolitikát illetően azonban már korábban is, lényegében a földosztás után jelentkeztek hibák. Ez kifejezésre jutott az árrendszeren belül a mezőgazdasági árakban, a vagyondézsmá körüli vitákban és bizonytalanságban. Jellemző, hogy a mezőgazdaságban a 3 éves terv eredeti beruházási célkitűzéseit nem teljesítették. Ennek súlyos következményei lettek a mezőgazdaság gépesítése terén. Az előirányzott 7750 traktor helyett például a mezőgazdaság mindössze 4500-at kapott. Az öntözött terület is a tervezett 100 000 hold helyett csak mindössze 24 000 holddal növekedett. A belső fejlődés erőszakos meggyorsítása később a kulákság gyors likvidálásához vezetett, de sújtotta a középparasztság jelentős részét is, ugyanakkor a szegényparasztság számára sem volt előnyös. Olyan agrárpolitikára lett

volna szükség, amely a mezőgazdaság szocialista átépítésével egyidejűleg a termelés színvonalának emelését is elősegítette volna. Ennek érdekében, többek között, realisabban kellett volna számolni a kisárutermelő mezőgazdaság még fel nem tárt lehetőségeivel és sokkal nagyobb gondot fordítani az átszervezés anyagi feltételeinek a biztosítására.

A pártvezetés a legnagyobb figyelmet az iparra fordította. Ebben vélte megtalálni a fejlődés meggyorsításának a kulcsát. Az újjáépítés üteme, kétségtelen, az elsők között volt Európában. A magas beruházások azonban csak a fogyasztási alap csökkentésével voltak elérhetőek, bár ez a 3 éves terv idején még nem érezte különösebben a hatását. De ami a jövőt illette, súlyos problémáknak vetítette előre az árnyékát. Aránytalanságok mutatkoztak az iparon belül is, a nehézipar javára. A termelés színvonala 1948 második felére már meghaladta 1938 hasonló időszakának színvonalát, de a növekedés nem a munkatermelékenységéből következett, hanem a munkáslétszám növekedéséből, amely a gyáriparban 30 000 fővel volt magasabb az 1938-asénál. Az ipar területén mutatkozó ellentmondásokat, illetőleg azok csírúit súlyosbította a túlzott centralizációból következő bürokrácia is. Jellemző, hogy amíg 1938-ban 1000 munkásra 117 alkalmazott jutott a gyáriparban, addig 1949-ben már 303. „A magyar gyáripar technikai színvonala a 3 éves terv idején nem fejlődött kellően. A termelés terjedelmének bővülése nem járt együtt a technikai színvonal emelkedésével, az önköltség csökkentésével, az ipar versenyképességének a fokozásával. 1949-ben már hasznosabb lett volna — ha elkerülhetetlen, akár az ipari termelés mennyiségi növekedésének lassúbb üteme árán is — a beruházások egy részét a tényleges amortizáció fedezésére fordítani” — állapítja meg Ránki György.

A kommunista párt sikereinek döntő forrása a dolgozó tömegek magatartásában rejlett. A szerző az általa tárgyalt kérdések elemzésénél többször is helyesen mutat rá a dolgozó tömegek állásfoglalásának nagy jelentőségére. Gondolok mindenképpen az 1947 május elsejei tömeges fellépésekre, amelyek a 3 éves terv elfogadtatásának a jegyében zajlottak le, majd a május végi, a bankok államosítását és a vagyondézsmá bevezetését követelő nagy munkástüntetésekre és figyelmeztető sztrájkokra. Nem különben az 1947-es országgyűlési választásokat követő üzemi gyűlésekre, amikor a munkások a jobboldali szociáldemokratákat elszigetelve, foglaltak állást a Magyar Kommunista Párt gazdasági és politikai követelése mellett stb. Az említett példák ellenére nem lehet azonban azt állítani, hogy a dolgozó tömegek szerepének a bemutatása lenne a disszertáció legerősebb oldala. Úgy gondolom, hogy ez inkább a disszertáció fogyatékoságai közé tartozik. Nem sikerült a szerzőnek teljességgel a 3 éves tervért, majd megvalósításáért folyó küzdelemnek mindkét oldalát bemutatnia. Így a tömegek szerepének megvilágítása elég egyenetlen, sőt helyenként vázlatos marad csupán.

A disszertáció utolsó, záró fejezete a magyar társadalom és a munkásosztály fejlődésének kérdéseivel foglalkozik a 3 éves terv időszakában. A szerző részletesen elemzi a munkásosztály létszámában, összetételében, elhelyezkedésében bekövetkezett változásokat. Bemutatja az életszínvonal alakulását, a munkásegészségügy terén foganatosított intézkedéseket, illetőleg azok hatását. Ilyen vonatkozásban a disszertáció gazdagabb bármely más eddig megjelent történeti munkánál. A munkásosztály anyagi-szociális ábrázolását illetően lényegében hű képet kapunk. Hiányos azonban a munkásosztály tudati fejlődésének a bemutatása. Gazdaságtörténeti munkánál persze nem ez a legfontosabb kérdés, de a munkásosztály helyzetének, arculatának bemutatása e nélkül még-

sem lehet teljes. Ezt annál is inkább indokoltnak tartom felvetni, mert véleményem szerint a munkásosztály kérdéseivel foglalkozó történeti munkáknak általában is ez a leggyengébb oldala.

A 3 éves terv időszakának gazdaságával foglalkozva a szerző megfelelő helyet biztosított munkájában a mezőgazdaságnak. A sok közül ez az egyik érdeme a szerzőnek. Éppen ezért igen hasznos lett volna, ha a vizsgálat tárgyává teszi a „középparasztosodási folyamatnak” a problémáját. Számos szerző itthon, főleg korábban, de külföldön is, — gondolok mindenekelőtt Puskás és Nyezsinszkij szovjet történészekre — lényegében már a földosztás után ilyen folyamatot észlelnek Magyarországon. Ránki Györgynek a mezőgazdasággal kapcsolatos megállapításai azonban az előbb említett álláspontnak — úgy vélem helyesen — ellentmondani látszanak. A disszertáció alapján azonban messzebbmenő következtetéseket nem lehet levonni.

Hiányos a disszertációban az értelmiség szerepének bemutatása is. Természetesen nem általában az értelmiség szerepének és jelentőségének a megvilágítását kérem számon a szerzőtől. Ez nem lehetett a feladata. A régi értelmiségnek az újjáépítésben, a 3 éves terv megvalósításában való részvételét, illetőleg annak elemzését azonban nem indokolatlan igényelni. Ezen túlmenően ismeretes, hogy már a szénbányák államosításakor, de még inkább az ipari üzemek köztulajdonba vételének az idején a vállalatok élére, vezető munkakörökbe igen szép számmal kerültek munkások. Ezzel a politikával a népi demokratikus kormányzat a szocialista értelmiség létrehozásának egyik alapvető forrását nyitotta meg. Az értelmiségivé válás útjára lépett munkások helyzetének a tanulmányozása, úgy gondolom, az adott téma szempontjából sem mellékes kérdés.

Befejezésül: A disszertációban fellelhető fogyatékoságok, hiányosságok nem érintik a mű alapvetően helyes és gazdag tartalmát. Ránki György munkája jelentős hozzájárulás a magyar gazdaság-történetírás továbbfejlesztéséhez. A disszertáció könyv formájában való minél előbbi megjelentetésével — úgy gondolom — nemcsak a hazai, de a külföldi szakemberek, érdeklődők igényét is kielégítenénk.

Mindezeket összefoglalva legyen szabad a t. Bíráló Bizottságnak Ránki György doktori disszertációját elfogadásra melegen javasolni.

RÁNKI GYÖRGY VÁLASZA AZ OPPONENSI VÉLEMÉNYEKRE

Tisztelt Bírálóbizottság!

Engedjék meg, hogy válaszomat Jean Jaurès szavaival kezdjem:

„A történelem — mondotta a francia munkásmozgalom kimagasló alakja — nem kínál teljes hasonlóságokat és nem menti fel az embereket az állandó talá-lékonyság alól a küzdelemben. De érdekes analízisekre ösztönöz, és mindenekelőtt bizonyos eredmények megállapítására vezethet, olyan erőkről tehet tanúbizony-ságot, amelyeket a napi politikusok tán nem ismernek fel, vagy alábecsülnek.”

Jaurès gondolata, úgy vélem, különösen megszívlelendő azon történet-kutatók számára, akik vizsgálódásukat a történelmi közelmúlt kérdéseire fordítják, akik olyan események tudományos feldolgozására és megítélésére törekednek, melyek nemrég még napjaink valóságához tartoztak, hatásukat, összefüggéseiket ma is érezzük, problémáikkal esetleg ma is küszködünk. A jelenkor történetét kutatni olyan sajátos stúdium, amelynek módszertana, elvi tisztázása még meg-lehetősen a kezdeteknél tart. Az 1956 előtti próbálkozások jórészt szubjektivista torzulássá fajultak, s bár fennen hirdettük a történelmi törvényszerűségeket, a népi demokrácia kérdéseivel foglalkozó munkák jórészt a történelem gyökeres szubjektivizálása jellemezte. Egy kicsit — ha nem is tudatosan a — Croce-i felfogás érvényesült, amely szerint a történelem mindig a jelen történelme. De a Croce-i megállapítás irracionalista szubjektivizmussá kíván feloldani egy reális, dialek-tikus kérdésselvetést, a jelenkor és a történelem viszonyát, a jelenkori történet helyét illetően. Sokszor, és teljes joggal beszélünk múltunk feltárásának nagy jelentőségéről jelenünk megértésében, de nem esett szó arról, hogy a jelennek, legújabbkori történetünknek (egy fejlődési sor eddigi legmagasabb fokának) megismerése adja — s adhatja — a kulesot a múlt kevésbé kifejtett fokainak megértéséhez. A történelem szerves egysége valósul meg így, s amint a jelenkor tanulmányozója csak a felületen marad, ha nem ismeri kellően problémáinak történelmi előzményeit, úgy mond ki féligazságokat a régebbi múlt kutatója, ha figyelmen kívül hagyja, mivé fejlődtek az általa feltárt jelenségek a századok folyamán.

A 3 éves terv történetének megírásában éppen az jelentett nagy segítséget, hogy támaszkodhattam a magyar kapitalizmus történetének bizonyos ismeretére.

Ha minden korlátaival együtt, munkámnak — mint opponenseim rámu-tattak — alapjában sikerült megküzdnie feladatával, úgy elsősorban annak köszönhető, hogy egyfelől megpróbáltam a múltbeli fejlődés szerves folytatá-saként, de egyszersmind valami egészen újnak a kezdeteként ábrázolni a korszakot, megpróbáltam megmutatni, mily gyökeres változása volt ez az időszak hazánk életének, s megpróbáltam feltárni azokat a mozzanatokot, amelyeket részben

objektív körülmények, részben — a 3 éves terv előrehaladtával sajnos egyre nagyobb részben — a szubjektív torzítások elrejtettek a napi politika vezetői elől.

Opponenseim jónéhány kritikai megjegyzésével kapcsolatban nincs más teendőm, mint megköszönni az észrevételeket, elismervén, hogy teljes joggal mutattak rá munkám egy némely fogyatékoságára. Így csak igazat adhatok Erdei elvtársnak a munka címét illetően — tán a „gazdasági fejlődés” lenne a legszerencésebb —, jogosan rója fel továbbá a munka célkitűzését s módszerét érintő bevezető hiányát. De jogos a kritika atekintetben is, hogy tán valamivel többet kellett volna adnom, a munka alapvető gazdaságtörténeti jellege mellett, a korabeli pártviszonyokat illetően is. Megszívlelendőnek tartom Bognár elvtárs észrevételét, aki a személyes források mellőzését teszi szóvá. Némi — nyilván nem egészen jogosult — averzióm volt a személyes forrásokot illetően, attól tartottam, hogy esetleg bizonyos fokú szubjektivitással közelednek majd a dolgokhoz s véleményük esetleg helytelen irányban befolyásolja ítéleteimet. Ténylegesen ma már magam is úgy látom, színesebbé, elevenebbé s bizonyos tekintetben megalapozottabbá is tehettem volna munkámat a kor tevékeny résztvevőinek visszaemlékezése.

Keveset szóltam az értelmiségnek a 3 éves tervben betöltött szerepéről. Balogh elvtárs sem alap nélkül teszi szóvá, hogy mind az új, mind a régi értelmiségről írnom kellett volna. De azt sem akarom vitatni, hogy a tömegek szerepének megvilágítása olykor egyenetlen, helyenként vázlatos. (Bár talán legyen szabad itt annyit megjegyezniem — anélkül, hogy a kérdés részletes vizsgálatára itt kitérnék —, hogy évek óta, mióta történettudományi vitákon aktívan vagy passzívan részt veszek, ez szinte valamennyi dolgozattal kapcsolatban felmerül, a szerzők el is fogadják a kritikát, javítani azonban keveset tudnak rajta. Ez felveti, hogy itt tán a szerzők képességén, szándékán túlmenő problémákról van szó, melyeknek elvi s módszertani kérdéseit egyszer érdemes lenne behatóbban megvitatni.)

Bognár elvtárs disszertációm egyik hiányosságát abban látja, hogy a nemzetközi események alakulása és a magyar belső helyzet fejlődése közti összefüggést még határozottabban kellett volna bemutatnom. Utaltam ugyan a nemzetközi helyzet éleződése és a magyar belső fejlődés, általában a népi demokratikus fejlődés meggyorsulása közti összefüggésre. De ez ma már nem tekinthető elegendőnek. Nem tekinthető elegendőnek még akkor sem, ha természetesen a hidegháború történetének, a második világháború utáni európai politikai fejlődésnek a feldolgozása nem tekinthető munkám feladatának. Mindez sürgetően utal arra, hogy ezt a témát, melyről a Nyugaton már található néhány nagyobb igényű történeti elemzés, ideje lenne marxista oldalról is behatóbb elemzésnek alávetni. Ma már inkább megvannak a feltételei annak, hogy túlmenjünk a broszúrák megállapításaim, s megpróbáljuk felderíteni azokat a történeti összefüggéseket, amelyeket a harc porfelhője tán elleplezett a napi politika vezetői elől.

Nem tudom ilyen egyértelműen magamévá tenni Bognár elvtárs észrevételét a Szovjetunióknak a magyar fejlődésben betöltött szerepét illetően. Egyfelől ugyan igaza van Bognár elvtársnak abban, hogy 1947-ben még közvetlenebb szerepe lehetett s volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén a magyar belpolitikai eseményekben, s erről szólnom kellett volna. Másfelől viszont Bognár elvtárs ott téved, midőn azt állítja, hogy a SzEB a békeszerződés alapján működött. A SzEB ugyanis a fegyverszüneti egyezmény szerve volt, szerepe a békeszerződés

aláírása, pontosabban ratifikálása után megszűnt. Ez pedig 1947 őszén történt, így 1948—49-ben, tehát a 3 éves terv időszakának nagyobbik részében ilyen közvetlen kapcsolat a Szovjetunió és a magyar politikai események fejlődése között nem állhatott fenn.

A jóvátétel ugyan megmaradt — nyilván elírás folytán került a 192. lapra olyan állítás, hogy ezt elengedték —, hiszen a hátralevő adósság, mintegy 130 millió \$50%-át engedték el, de úgy vélem, ez a munkámban nem is okoz problémát, hiszen mind az 5 hónapos terv költségvetésénél, mind a 49-es költségvetésnél pontosan kimutatom, milyen terhet jelentett az államháztartás számára a jóvátételi kötelezettség. Tény azonban, hogy 1948—49-ben ez már távolról sem olyan fontos problémája a gazdasági életnek, mint korábban, s befolyása az ipari struktúra alakulására már csupán részleges volt.

Az összeesküvés kérdését még nem látom lezárhatónak, jöllehet itt kutatásokat nem végeztem, s újabb anyagok sem állnak rendelkezésünkre. Aligha hiszem viszont, hogy ezt a későbbi koncepciós perekhez teljesen hasonlóan kezelhetjük. Amennyiben munkámban foglalkozom vele, valóban nem csak politikai értelemben gondolok rá — bár a Kiszgadzapárt jobboldali vezetőinek egy részénél csak politikai értelemben lehet róla szó —, de büntetőjogi értelemben is. Teszem ezt az 1946. VII. tc., a köztársaság védelméről szóló törvény ismeretében. A törvény, figyelembe véve a negyedszázados fasiszta fertőzést, a fiatal népi demokrácia alig 1 éves fennállását, azzal a céllal jött létre s nyert a koalíciós pártok által jóváhagyást, hogy védje az államot „a demokratikus államrendszer megdöntésére törekvő reakció mindenemű szervezett tevékenységével szemben”. De szükséges volt „a magyar demokráciának erőlyes büntetőjogi védelme nemcsak közvetlen támadásokkal és merényletekkel, hanem az annak aláadására alkalmas közveszélyes szellemi fertőzéssel szemben is”. A törvény indoklása kimondja, „hogy a demokratikus államrend ellen nemcsak erőszakos vagy jogellenes módon, hanem egyébként sem szabad támadni vagy mozgalmat szervezni, mert az ilyen tevékenység a törvény szerint mindig jogellenes”. Sőt, a törvény nemcsak a megdöntést, hanem a megbontást is büntetendőnek tartja. Ez tette véleményem szerint nemcsak politikai, de büntetőjogi értelemben is felelősségre vonhatóvá az ún. Magyar Közösségben közvetlenül résztvevőket, mivel a köztársaság fel számolását is hirdették.

Erdei Ferenc akadémikus véleményét sem tudom elfogadni, hogy részletesebben kellett volna szólnom a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteiről. Mint munkámból is kitűnik, 1949 végén, tehát a 3 éves terv befejeztével a föld 40%-ára terjedt ki a szövetkezeti szektor; zömmel a volt nagybirtokok majorjain, földbérlőszövetkezetek földjén megalakult tsz.-ekről volt szó. Úgy vélem, a szövetkezeti mozgalom megindítása körüli elvi-politikai hibák feltárása mellett — ezt a kérdést igyekeztem részletesen elemezni — a gyakorlati folyamat inkább az 50-es évek kérdése. E számszerűleg nem túl jelentős előzínény bemutatása — melynek gazdasági hatása a 3 éves tervre, annak végrehajtására egyáltalán nem volt — munkámban mellőzhető.

Nem tudom teljesen magamévá tenni Erdei Ferenc és Balogh Sándor fejtegetését a munka utolsó fejezetét illetően. Az a tény, hogy a magyar társadalom képét csupán egy rövid, a disszertáció befejező részét kitevő fejezetben kívántam felvázolni, utalt arra, hogy milyen funkciót tölt be ez a fejezet dolgozatomban. Törekvésem csupán az volt, hogy a társadalom azon legfontosabb változásaira utaljak, melyek közvetlenül kapcsolódnak a gazdasági fejlődéshez. Ezért esik bővebben szó az életszínvonal kérdéséről, nem tekintve ugyanakkor feladatomban

nak nemcsak a tudati fejlődés bemutatását, de a szociográfiai adalékokban való részletesebb elmélyedést sem. Valóban, itt tudatosan elhatároltam a feladatokat, úgy vélvén, hogy a társadalom struktúrájáról szóló részletesebb kép önálló monográfiának lehetne eredménye. A gazdasági életről szóló monográfia nem mesterséges önkorlátozást végez, hanem a helyes arányokat találja meg, midőn szempontjait a gazdasági változások közvetlen kihatásaira összpontosítja. Ez azonban nem menti fel az alól, hogy az értelmiség és a kispolgárság esetében ne törekedjék a közvetlen gazdasági összefüggések kidolgozására.

Nehéz helyzetben vagyok, midőn a bírálatok azon pontjaira kell válaszolnom, amelyek a többi népi demokratikus országokkal való összehasonlítást, illetve legalábbis az összehasonlító utalásokat hiányolják. Legyen szabad Erdei Ferenc akadémikus egy — nemrég, Molnár Erik vitáján elhangzott — rendkívül szellemes és megalapozott formulájával élnem: nem kitérni akarok a feladat elől, de nem tudok beleboesátkozni. Nem tudok beleboesátkozni, mivel úgy vélem, a rendelkezésünkre álló anyagok, elsősorban az általam ismert történelmi feldolgozások, még távolról sem elégségesek, inkább csak a legszembetűnőbb eredmények ismertetésére korlátozódnak, nem támaszkodnak például levéltári anyagokra, s olykor kissé egysíkúan is ábrázolják a folyamatokat. (Még kell azonban mondanom, lehetséges, hogy a nyelvi nehézségek bizonyos tanulmányok áttekintési lehetőségétől megfosztottak.) Az általam felhasznált és ismert irodalom inkább a kérdés közgazdasági feldolgozását adja, és statisztikai anyag alapján elemzi a fejlődést, s többnyire, sajnos, mivel a tudományos irodalom inkább a szocialista építés gazdasági fejlődésének, tervezésének szentel figyelmet, nem önállóan, inkább csupán mint a szocialista építés előzményét.

Mindezek után hangsúlyozom, a népi demokráciák belső történelmi fejlődésének kérdéseibe nem állt volna módomban alaposabban beleboesátkozni, bár a gazdasági fejlődés néhány összehasonlító mozzanatára utalnom kellett volna.

Időben a magyar tervgazdaság később indult, mint — Romániától eltekintve — valamennyi többi népi demokratikus országban. Az időbeli eltolódás, amely nem is túl jelentős, olykor csak néhány hónapos, sokkal lényegesebb különbségre utal. A magyar tervgazdaság olyan feltételek között indult, amikor a termelőeszközök kulespozíciói csak részben, de nem többségükben voltak állami tulajdonban. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában az ipar 80—90%-a volt államosítva, Magyarországon csak mintegy 40%-a. Mindebből következik, hogy bár a tervgazdaság valamennyi országban a többszektorság gazdasági modellje alapján indult, a szektorok aránya a többi országban az állami tervezés szilárdabb lehetőségét teremtette meg. A modell azonossága mellett, a mennyiségi különbségek, ha nem is ilyen nagy mértékben, végig fennmaradtak, hiszen 1948-ban, midőn az államosítások a szektorok arányát Magyarországon a szocialista szektor javára módosították, a többi népi demokratikus országban is újabb lépések történtek az államosítás terén. Így ezekben az országokban a szocialista szektor részesedése a terv második szakaszában is jelentősebb volt, mint Magyarországon.

A tervek célkitűzéseit sem jellemezte teljes azonosság. Eleve csak a lengyel, a csehszlovák és a magyar tervet nevezhetjük rekonstrukciós tervnek, a bolgár terv — mivel ott a háborús rombolás viszonylag csekély volt — már inkább iparosítási terv volt; ezt a politikai viszonyok is indokolták, hiszen a bolgár történések 1944-től keletkeznek a szocialista forradalmat. A jugoszláv terv, amely már időtartamában is különbözött a többitől, kimondottan a szocialista iparosítást tűzte ki célul. De a lengyel és csehszlovák terv, rekonstrukciós jellege mellett

is, tűzött ki bizonyos speciális feladatokat: így Szlovákia iparosításának megkezdését (hiszen kezdettől fogva törekedni kellett a szocialista fejlődés előkészítése céljából a két országresz közötti gazdasági különbség csökkentésére); az új lengyel állam gazdasági egységének kiépítését az új területtől származó gazdasági problémák kapcsán (a feldolgozó ipar alkalmazkodása az új nyersanyag-helyzethez stb.). Így célkitűzéseiben — mivel az állami irányítást itt mélyítette el leginkább a tervgazdaság megindítása — a magyar terv korlátozódott esupán az újjáépítési feladatra, bár az újjáépítési és terjeszkedési periódus teljes megkülönböztetése sohasem létjogosult. A magyar terv is messzemenően figyelembe vette, hogy értelmetlenség lenne egyszerűen a 38-as gazdasági struktúra megismétlésére korlátozódni. Minden terv a múlt és a jövő közötti feszültség áthidalására szolgál, s ha a népi demokratikus forradalom a tervezéssel esupán a kapitalista gazdaság spontán arányainak megismétlésére lett volna képes, ez a tervgazdaság lehetőségeinek rendkívül korlátozott felfogására utalt volna.

Ha a tervek konkrét célkitűzéseit és módszereit tekintjük, úgy valamennyi országban a nagyfokú rugalmasságot, a reális célkitűzéseket, a dogmatizmustól való mentességet kell kiemelnünk.

A tervezés olyan fontos kérdésében, mint a prioritás, helyesen döntöttek: a gyors produktívítású beruházásoknak adtak elsőbbséget. A tervek készítői — bár minden országban koalíciós kormány volt — általában a kommunista pártok voltak, melyek világosan felismerték az újjáépítési periódus objektív törvényszerűségeit. Vegyük például ezt a problémát: Lengyelország és Jugoszlávia háborús veszteségei megközelítették az 1938-as nemzeti jövedelem négyszeresét, Magyarországé a nemzeti jövedelem kétszeresét; ha figyelembe vesszük, hogy a nemzeti jövedelem 20—24 százalékánál többet beruházásra nem lehet fordítani, a mechanikus számításokból az adódik, hogy Magyarországon a legjobb esetben 10 éves újjáépítési periódussal kellett számolni. Jónéhány burzsoá szakember így is számolt, s illúziónak ítélte a MKP — tegyük hozzá, a többi kommunista párt — tervjavaslatának számadatait. A népi demokratikus országok tervei azonban felismertek néhány alapvető sajátosságot az újjáépítés periódusában. Így mindenekelőtt azt, hogy a tervgazdaság keretében a háború előtti termelési színvonal elérése nem feltételezi például minden háború előtti intézmény helyreállítását. Hiszen a tökéletes termelés keretében ezek a termelőeszközök nem voltak kellően kihasználva. A tervgazdaság rekonstrukciója lehetőséget ad bizonyos racionális újjáépítésre. A kapitalizmus évszázados tervszerűtlen fejlődése heterogén elemek sorát hozta létre; ezek tervszerű újjáépítés esetén kiküszöbölhetők. Valamennyi terv tehát nem az újjáépítés konzervatív módját választotta, hanem bizonyos átszervezést írt elő, amely már a népgazdaság perspektíváját tartotta szem előtt.

A tervezésnél valamennyi népi demokratikus ország figyelembe vette, hogy az újjáépítés határtermelékenysége rendkívül gyors. Talán meg lehet kockáztatni azt a paradoxnak tűnő állítást, hogy a pusztulás mértékével egyenes arányban áll. A háborús pusztítás ugyanis nagymértékben hoz létre szűk keresztmetszeteket, amikor nem egy egész üzem stb. pusztul el, hanem annak esupán egy része, ami azonban az egész üzemet használhatatlanná teszi. Így viszonylag kisebb hiányzó faktor (termelési egység) helyreállítása, viszonylag alacsonyabb beruházás rendkívül nagy termelési növekedést idézhet elő. Hangsúlyozni kell, hogy ezeket a problémákat a 3 éves terv helyesen felismerte. Más kérdés, hogy ez a rendkívül körültekintő, reális közgazdasági elemzés csapott át később a legmerevebb dogmatizmusba, midőn a rekonstrukciós periódus helyesen felismert

sajátosságait kívánták egy egészen más gazdasági folyamatnál alkalmazni, sőt, azokkal szemben, akik a beruházások produktivitásának új körülményeire, a beruházás és termelésnövekedés közti új kapcsolatra hivatkoztak, a dogmatikus vezetés a 3 éves terv termelésnövekedésének egyedülállóan gyors eredményeit sorakoztatta fel.

Ami a tervezés módszereit illeti, itt nagyjából azonos vonásokat fedezhetünk fel valamennyi népi demokratikus országban. A tervezés nemcsak Magyarországon, de más országokban is meglehetősen kezdetleges formában, csupán néhány területre kiterjedően indult. Csehszlovákiában például csupán a közlekedésre és néhány iparágra terjedt ki a közvetlen termelési feladat, nem volt sem bér-, sem ártervezés, pénzügyi terv alig volt, a komplexebb módszerek csak később alakultak ki. Kétségtelen, azok a szektorok, ahol még nem volt tervezés, egy sor népgazdasági nehézséget okoztak. Egyéb okok mellett nyilván ez is közrejátszott abban, hogy hamarosan mindenütt mutatkozik a törekvés a mind teljesebb centralizációra a tervezésben, jelentkezik a túlcentralizálás, vagy egyszerűen a szovjet módszerek átvétele.

Közös vonásként foghatjuk fel a népi demokráciákban az első tervek sikerét. A főmutatókat — Jugoszláviától eltekintve, ahol az 1949-es események az egész népgazdaság átállítását követelték meg — valamennyi ország teljesítette. A nehézipari termelés elsődlegességét jól követték egybe az életszínvonal emelésével, mutatva, hogy alacsonyabb fejlettségű országban — s jórészt ilyenek voltak a népi demokráciák — az életszínvonal emelése különösen feltételezi a termelési eszközök termelésének arányosan nagyobb emelését, s hogy a nehézipar fejlődésének elsőbbsége önmagában nem áll ellentétben az életszínvonal emelésére irányuló célkitűzésekkel.

Az ipari termelés és a nemzeti jövedelem növelésére vonatkozó irányelvek, a beruházási javaslatok teljesültek; Magyarországon erős túlteljesítés is mutatkozik. Viszont mindenütt elmaradás mutatkozott a mezőgazdasági terv teljesítésében. Ami Magyarorszgot illeti, ennek okait dolgozatomban megpróbáltam részletesen elemezni, de talán nem alap nélküli a többi népi demokráciára vonatkozó következtetésem, mely szerint ezeknél az országoknál sem elégséges az a magyarázat, amely a kérdést esakis a szektorok tulajdonviszonyaiban fennálló különbségekre vagy a ténylegesen kedvezőtlen időjárásra vezeti vissza.

A szektorok kérdését ebben a vonatkozásban — és más összefüggésben is — felveti Erdei akadémikus opponensi véleménye. A tervgazdaság modelljének mélyrehatóbb tárgyalását hiányolja, s annak a véleményének ad hangot, hogy a szövetkezeti elem ebben a kettőnél alárendeltebb szerepet játszott (nem a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre gondol).

Egyes nyugati közgazdászok szerint a népi demokráciák tervgazdaságában három szektor: állami, szövetkezeti és magánszektor volt. Mi ezzel szemben négy szektort különböztetünk meg, amellyel, hogy az állami és szövetkezeti szektort egyaránt a szocialista szektor egy fajtájának fogjuk fel. Úgy vélem, disszertációm világosan kifejti, hogy a Kommunista Párt 1947-ben tudatosan a több szektorra támaszkodó utat választotta. Az is tény, hogy a több szektoron alapuló modell nem véglegesnek fogta fel, s arra törekedett, hogy abban az állami, illetve a szocialista szektor domináns szerephez jusson, s természetesen ez a szektor fejlődjék a leggyorsabban. 1948-ban ez a modell módosítást nyert, amennyiben, bár a többszektorúságot nem szüntette meg, arányait lényegesen megváltoztatta, s a szocialista szektor domináns szerepét adminisztratív eszközökkel

is biztosította, a többszektorúságot pedig igyekezett minél gyorsabban kiküszöbölni, formálissá tenni.

Erdei akadémikus utalása a szövetkezeti szektor esetleges nagyobb szerepének lehetőségére — ha a mezőgazdasági termelőszövetkezetektől eltekintünk — számomra csupán alig bizonyított eshetőségnek tűnik. Talán összefügg ez azzal a ténnyel, hogy nem becsülöm túlságosan magasra a magyar agrárszövetkezeti mozgalom színvonalát. Az opponensi vélemény arra készítetett ugyan, hogy még egyszer utána nézzek a dolgoknak, de véleményemet nem tudta módosítani. Úgy tűnik, az 1945 utáni szövetkezeti fejlődés inkább csak széles kereteket jelentett, tényleges tartalommal alig töltődött meg. Erdei elvtárs adatai szerint 1947-ben a tényleges szövetkezeteknek alig 400/0-a fejtett ki — nem rendszeres — szövetkezeti tevékenységet. Erdei elvtárs korabeli munkái (A földhözjutott paraszt-ság sorsa; A paraszt jövődő, vagy újabb monográfiája: Mezőgazdaság és szövetkezet) foglalkoznak a korabeli szövetkezeti fejlődéssel. Leírják és elemzik azt a kétségtelen erjedést, amely a szövetkezeti mozgalomban mutatkozott, a szövetkezeti minisztériumtól az általános falusi szövetkezetekig, a Szövetkezeti Központig; ezek azonban benyomásom szerint inkább csak a keretei és lehetőségei voltak a szélesebb szövetkezeti mozgalomnak, tényleges tartalommal még alig töltődtek meg 1948-ig, amikor már — mint disszertációmban kifejtettem — gyakorlatilag nem fordítottak gondot fejlesztésükre. Amennyire az adatok bizonyítják, a szövetkezeti szektor a többi kelet-európai országban sem volt tekintélyes, mégis lényegesen magasabb szinten állott, mint hazánkban.

A szövetkezeti szektor kiépítése szempontjából az indulás tehát ténylegesen rossz volt. Ennek ellenére még feltételezhető lett volna erősebb szövetkezeti szektor kiépítése a belkereskedelemben, például a felvásárló kereskedelemben — az iparban nyilvánvalóan nem, hiszen ez csak a kisipart érintette, amely ekkor még a magánszektorhoz tartozott —, de a kereskedelem átalakításának problémája jórészt 1949-ben merült fel, midőn mindinkább a dogmatikus vonások kezdtek érvényesülni, s midőn a vezetés előtt a népgazdaság modelljére már jórészt egyetlen lehetőség merült fel: s ez a szovjet modell volt, mégpedig annak a nem Lenin által javasolt kiadása.

Balogh elvtárs utal arra, hogy a disszertáció alapján nem lehet messzebbmenő következtetéseket levonni a falusi középparasztosodási folyamatról. Ő olyan — általa helyeselt — következtetést olvas ki munkámból, mintha vitatni kívánnám ezt a folyamatot. Én azonban ennek csupán leegyszerűsített felfogását vitatom, ami jónéhány munkában fellelhető. Bár a kérdés világos tudományos kidolgozása még várat magára, magam is úgy ítélem, hogy 1945 és 1949 között, a földreform után mutatkozik ilyen nivellálódási tendencia.

Nem is látok okot ennek vitatására; sokkal inkább vitathatónak tartom azt a felfogást, amely ezt a folyamatot abszolutizálja, túlértékeli, s így helytelen következtetések levonására vezet, figyelmen kívül hagyva mindazon speciális okokat, amelyek egy ilyen folyamatot ideiglenesen előmozdítottak. Senki előtt nem kétséges, hogy a középparasztosodási folyamat kiindulópontja a földreform volt, mégpedig azért, mert jóval túlment egy polgári demokratikus reform keretein, forradalmi módon felbontotta a régebbi agrárviszonyokat. De bizonyos fokú kiegyenlítődési folyamat nemcsak a földterület alapján észlelhető; megmutatkozik az például az állatállomány alakulásában is. Nézetem szerint, akik ezt a kérdést vizsgálták, ugyanabba a hibába estek, mint amilyenre már korábban utaltam, nevezetesen, megfélekedtek a rekonstrukciós periódus sajátosságairól. Megfélekedtek például arról, hogy az állatállomány viszonylag gyors felfejlődése

— s ez az állatállomány a mezőgazdaság funkcióképességének volt csupán az alapja — egyáltalán nem tekinthető egyszerűen valamiféle sajátos középparasztosodási folyamat jelenségének. Hiszen például az első világháború után is végbe ment az állatállomány számszerű felfejlődése, és — tekintettel arra, hogy az állatállomány nagyobb része mindig a parasztgazdaságok kezén volt — úgy állíthatjuk-e azt, hogy a Nagyatádi-földreform is hasonló hatásokkal járt? Sokkal inkább arról van szó, hogy a marxizmus tanítását a parasztság felbomlásáról — mint minden gazdasági törvényt — tendenciaként kell felfogni, amely nem kell hogy nap mint nap, minden periódusban egyformán érvényesüljön. Engels szerint valamennyi gazdasági törvény realitása csak „az átlagban van, de nem a *közvetlen* valóságban”.

Úgy vonatkoztatom ezt a megállapítást az adott kérdésre, hogy a parasztság felbomlásának, sem az ezzel ellentétes folyamatnak az egyértelmű megállapítására nyilván nem elegendő néhány esztendő. Meg vagyok győződve arról, hogy ha rendelkezésünkre állnának adatok például a parasztság 1921 és 1924-es struktúrájáról, ott sem a polarizáció, hanem a polarizáció esökkenésének jelenségeit észlelhetnénk, mivel ebben az időben is egy sor sajátos tényező (infláció, élelmiszerhiány, a Nagyatádi-földreform) ilyen irányban hatott, jóllehet fennállott és domináns volt a nagybirtok, nem védte a parasztságot az államhatalom, s tőkés termelési viszonyok uralkodtak. Nyilván a ciklus sajátossága stb. is befolyásolja a folyamatot, s a reális fejlődés figyelmen kívül hagyása lenne azt állítani, hogy — teszem azt — legyen konjunktúra, legyen válság: a parasztság felbomlása folyik. Az ilyen felfogás a törvények tendenciális érvényesüléséről feledekszik meg. De ha a kapitalizmus egyes periódusaiban is elképzelhető, hogy ideiglenesen a felbomlással ellentétes folyamatok érvényesülnek erősebben, úgy sokkal inkább áll ez a népi demokrácia viszonyaira. Ekkor ugyanis nemesak olyan sajátos tényezők érvényesültek, mint — hasonlóan az első világháború utáni helyzethez — az infláció, az élelmiszerhiány, de megszűnt a nagybirtokrendszer, s a népi demokratikus államhatalom számos intézkedésével (progresszív adórendszer, beszülgáltatás, földeladási tilalom stb.) valójában a spontán differenciálódás ellen hatott. Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor tudunk csak helyes következtetéseket levonni e pár esztendő középparasztosodási folyamatának értékéről. Emellett, úgy vélem, a középparasztosodási folyamat közgazdasági értékéről is kellene szólni: milyen termelési színvonalat jelentett, milyen perspektívát ígért az ország mezőgazdasága számára. Egyáltalán, nem túlzás-e középparasztosodásról beszélni, hiszen a nivellálódási tendenciák inkább a 8—10 hold körül mutatkoztak, amit a szegényparaszti gazdaság felső kategóriájának tekinthetünk.

Mindezzel arra kívántam utalni, hogy ha nem is foglalkoztam behatóbban az ún. középparasztosodási folyamat jelentkezésével, elismerem azt, de reális történelmi és közgazdasági elemzését tartom szükségesnek, s akkor értékét a mezőgazdaság fejlődése szempontjából aligha fogjuk túlbecsülni.

Bognár elvtárs ugyan részben jegyzőkönyvön kívül mondta el azokat az észrevételeit, amelyek a tervezés általános — s jórészt még ma is csak a kijegecesedés stádiumában levő — problémáit érintik, úgy gondolom azonban, ez nem menthet fel az állásfoglalás kötelezettsége alól. Általában egyetértek Bognár elvtárs elemzésével a rövid és hosszú periódustörténeti vizsgálatot illetően, s csak sajnálatos, hogy a témáról írt, rendkívül gondolatébresztő könyve magyar nyelven nem jelent meg. Magam is jogosnak tartom a rövidebb gazdasági periódusok vizsgálatát, — például a kapitalizmus idején egy ciklust tekinthetünk ilyennek, a szocialista építés idején egy-egy tervperiódust —

amennyiben be tudjuk őket illeszteni gazdasági fejlődésünk múltjába, s észlelni tudjuk azon jelenségeket, amelyeket a jövőre vonatkozóan előidéznek. Valóban, a fővonal kialakítása, a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájához való viszonya óvhat meg bennünket attól, hogy helytelenül lássuk egy-egy történeti szakasz szerepét; ez teszi lehetővé, hogy egy pontról az egészet, vagy lehetőség szerint az egészet tudjuk átlátni.

Mennyiben illett a 3 éves terv ebbe a fővonalba? Abból kell kiindulnunk ismét, hogy a 3 éves terv valóban sajátos szerepet töltött be gazdasági fejlődésünk menetében. Mivel rekonstrukciós terv volt, nem lehet egyszerűen az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba való növekedés részeként s megindító-jaként felfogni. Egyébként is — bármennyire elmaradott volt gazdaságilag Magyarország a fejlett tőkés országokhoz képest — nem lehet az elmaradott gazdaságból való kivételkiszést csak a felszabadulás után keltezni. Ebben a vonatkozásban a 3 éves terv helyesen igazodott a gazdaság korábbi fejlődéséhez. Képes volt azt betetőzni, sőt bizonyos fokig korrigálni. Éppen a korrekció révén kapcsolódott a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájába, mely stratégia a fejlett szocialista gazdaságot tűzte ki célul. A 3 éves terv nem csupán néhány esztendő perspektívájában szemlélte a gazdaságot, nem úgy biztosított magas felhalmozási arányt, hogy az következményeiben a gazdasági fejlődés egészét érintette, hanem úgy növelte a termelést, hogy ez külkereskedelmi és egyéb összefüggéseket — teljesen figyelmen kívül hagyott; ugyanakkor mégsem illeszkedett szervesen a szocialista gazdaság felépítésének stratégiai vonalába. Részen azért, mivel kísért a régi befejezése, rendberakása alkotta feladatát, s erre alapozva kívánta csupán a távlati stratégiát kibontakoztatni, részben azért, mert ezt a stratégiát még távolról sem tudták ekkor a maga bonyolultságában és összefüggéseiben felmérni. Az egész kérdést az ún. szocialista iparosítás folyamatára egyszerűsítették le, amely kifejezhetette ugyan az elmaradott társadalomból a fejlett szocialista gazdaságba való átmenet stratégiájának fontos — talán alapvető — vonalát, de bizonyos fokig leegyszerűsítve, torzítva. A gazdasági növekedés optimális variánsáról, növekedési modelljéről nem esett ekkor még szó, s néhány szektorközi összefüggésen túl, bizony a dinamikus változókat, amelyek a növekedést befolyásolják, még nem tudták megtalálni, sőt, még szerepüket is korlátozottan értelmezték.

Lineáris programozás, társadalmi termékmérleg, input-output rendszer, trend-számítás stb. ismeretlen közgazdasági fogalmak voltak a tervezésben, mint ahogy a mennyiségi szemléletet sem tudta még felváltani a minőségi szemlélet, a gazdaságosság figyelemmel kísérése, az optimális variáns keresése. A termelés és fogyasztás közti kapcsolatot rendkívül sematikusán fogták fel; bizonyos utopisztikus szemlélet érvényesült, amely szerint a szocializmusban csak a termelés mennyisége képezi a közgazdaság problémáját, másrészt a Sztálin által hirdetett elmélet, mely szerint a kereslet meg kell haladjon a termelést, lényegében mentesített a fogyasztással kapcsolatos tudományos vizsgálatok alól. Ma már tudjuk, hogy a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése egy sor szektorközi kapcsolatot, a vezető szektor helyes kiválasztását, a legmegfelelőbb felhalmozási arányt, a termelés — fogyasztás komplex kapcsolatát feltételezi. Egyszóval, egységes modellt keresünk, amelyben a dinamikus termelési tényezők érvényesülnek. Bognár József elvtárs utalt arra, hogy ezt a modellt a közgazdászok mindmáig nem tudták kidolgozni, de mindenesetre, 1950-nel szemben — midőn úgy véltük, hogy a szocialista termelési viszonyok megteremtése lényegében a népgazdaság problémáját csak a termelés emelésére korlátozza — ma már sokkal összefüggőbbben látjuk a problémákat, s a problémák felismerése nagy lépés a megoldásuk

felé. A 3 éves terv szorosabban vett eredményei a taktikai periódus sikerét igazolják, a stratégiai célkitűzés korlátolt felfogása, sok más probléma mellett, viszont már magában hordta a következő taktikai periódus balsikerét. Tegyük hozzá azonban, hogy 49-ben a modern tervezés elemei még sehol sem voltak ismertek, s hogy ezt a problémát az azóta eltelt másfél évtized vetette a felszínre, erről — ha történeti módszerrel vizsgáljuk az eseményeket — aligha szabad megfeledekeznünk.

A történelmi kutatómunka, mint a marxista megismerési folyamat része, többnyire csak az alapvetőt, az általánosat állapítja meg, csak közeledik ahhoz, hogy megragadja az élet bonyolultságát. Eleve tisztában vagyok azzal, hogy munkámban különösen számolnom kell a megismerési folyamat korlátozott lehetőségével. A történeti-társadalmi fejlődés a történeti munkát bizonyos fokig mindig elavulttá teheti, az új társadalmi jelenségek, új szempontok, új anyagok, új módszerek jelentkezése folytán sohasem tekinthetünk egy történeti kérdést teljesen lezártnak, befejezettnek. Fokozottan áll ez a jelenkori kutatás területére, ahol nemcsak a kutatómunka sokszor hálátlan feladatával kellett megküzdeni, de szembe kellett nézni azzal, hogy jónéhány kérdés életünk mindennapját érinti. Ezek teljes tisztázása, feltárása nem korlátozódhat csak a magyar történelem kutatóira; szerves részét képezi a két világ közti küzdelem, a nemzetközi viszonyok történeti feltárásának, mely küzdelmet csak hazai anyagainkra támaszkodva nem lehet megvilágítani. A 3 éves terv a kapitalista gazdaság felszámolásának, a szocialista gazdaság kialakításának folyamatát ábrázolja, tehát olyan folyamatot, amely napjainkban is tart. A kor — s véleményem szerint a történetírónak egyszerre kell tülemelkednie korán s bennemaradnia korában — akkor a kérdést úgy vetette fel, hogy a szocialista gazdaság is funkcionáljon a kapitalista gazdasággal szemben. Ma már úgy veti fel, hogy minden szempontból jobban funkcionáljon. Úgy vélem azonban, történetlen lennék, ha a szocialista gazdaság mai, illetve azóta felismert problémáit egyszerűen számonkérném a 40-es évek végétől. Ha a szocialista világ kialakítása jónéhány nemzetközi összefüggésének feltárása elsősorban a történészekre vár, a szocialista gazdaság optimális modelljének kialakítása napjaink legégetőbb közgazdasági kérdése. Ha előbbre jutunk e kérdésben, úgy az nem kétséges, lehetővé fogja tenni munkám jónéhány megállapításának továbbfejlesztését, de ezek a kérdések annyira összefüggnek napjaink életével, a szocializmus perspektívájával, hogy gyors megoldásuk, s ebben az értelemben munkám egyes megállapításainak elavulása, a szerzőnek is leghőbb óhaja kell legyen.

Ha munkám addig is valóban be tudja tölteni a megtisztelő szerepet, melyet Erdei elvtárs opponensi véleményében tulajdonít neki, úgy illesse köszönet érte opponenseimet, kiknek hasznos és sokoldalú észrevételei bizonyára nagy segítségemre fognak szolgálni a könyv végleges szövegének elkészítésében.

Illesse köszönet érte a Történettudományi Intézet dolgozóit, kik nagy támogatásban részesítettek, hogy a kézirat jelen formában elkészülhessen.

Illesse köszönet érte barátaimat, kiknek értékes és segítőkész tanácsai nélkül aligha juthattam túl a kutatás és feldolgozás sok nehéz problémáján.